Article history:
Received 27 March 2025
Revised 09 June 2025
Accepted 15 June 2025
Published 22 June 2025

Quarterly Research Journal of Islamic History

Volume 15, Issue 58, pp 1-21

ISSN: 2251-9726

The Contribution of Nile Water-Level Fluctuation–Based Famine to the Decline of Food Security during the Fatimid Period in Egypt

Vajiheh. Golmakani[١], Nematollah. Firouzi[٢*]

[١] Assistant Professor, Department of Theology and Islamic Studies, Ferdowsi University of Mashhad, Mashhad, Iran
[٢] Assistant Professor, Department of Theology and Islamic Studies, Imam Reza International University, Mashhad, Iran

*** Corresponding author email address**: firoozi@imamreza.ac.ir

A r t i c l e I n f o

Article type:
Original Research

How to cite this article:
Golmakani, V., & Firouzi, N. (٢٠٢٥). The Contribution of Nile Water-Level Fluctuation–Based Famine to the Decline of Food Security during the Fatimid Period in Egypt. *Quarterly Research Journal of Islamic History, 15*(٥٨), ١-٢١.

© ٢٠٢٥ the authors. This is an open access article under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial ٤,٠ International (CC BY-NC ٤,٠) License.

A B S T R A C T

Analyzing the extent to which fluctuations in the water level of the Nile River influenced food security crises in Egypt during the Fatimid period (١٠th–١١th centuries CE) is one of the significant topics in the history of the Fatimid era. The principal question of this study is whether a decline in the Nile's water level alone was sufficient to trigger famines during this period, or whether human factors such as the quality of governance, the effectiveness of economic institutions, and political stability played a more decisive role. Using a historical-analytical framework and a descriptive-quantitative method, this study examines the relationship between Nile water-level data and famines associated with drought occurrences. Data were extracted from primary sources (such as al-Maqrizi, Ibn al-Athir, and al-Musabbihi) as well as later historical accounts and were evaluated through chronological tables and trend analysis. The findings indicate that although reductions in the Nile water level (below ١٦ cubits) were directly correlated with the occurrence of famine and rising food prices during periods such as ٩٩٨, ١٠٠٧–١٠٠٩, ١٠٢٣–١٠٢٤, and ١٠٥٢ CE, the severity and prolonged nature of food crises were not primarily determined by drought conditions alone. During periods such as the reign of Caliph al-Aziz, despite droughts associated with declining Nile levels, relative price stability was maintained through effective governance, extensive trade networks, and strategic reserves. In contrast, during the reigns of al-Hakim, al-Zahir, and especially al-Mustansir, administrative inefficiency, corruption, hoarding, inappropriate monetary policies, and disruptions in grain imports intensified the effects of drought and transformed them into prolonged and catastrophic crises, such as the "Mustansirian Famine." This study highlights the necessity of adopting a multifactorial understanding of historical crises and avoiding environmentally deterministic interpretations.

Keywords: Food security, Egyptian economic history, drought, Nile River, Fatimid.

[Downloaded from journal.isihistory.ir on 2026-11-11]

[DOI: 10.61882/islamhistory.1.58.1]

EXTENDED ABSTRACT

The relationship between environmental variability and food security has long occupied a central position in the historiography of premodern Egypt, particularly because the agricultural and economic foundations of Egyptian society depended overwhelmingly on the annual inundation of the Nile River. During the Fatimid period (٩٦٩–١١٧١ CE), Egypt experienced alternating phases of prosperity and severe food crises, making it an ideal case for examining the interaction between ecological conditions and human institutions. Traditional historical narratives often attributed famines directly to fluctuations in the Nile water level, viewing the river as the principal determinant of agricultural productivity and economic stability. Historical records consistently linked years of low inundation to crop failures, food shortages, and rising grain prices, reinforcing an environmentally deterministic interpretation of Egyptian history (Ibn Taghribirdi, ١٣٩٢). However, other contemporary observers emphasized the importance of governance, political stability, and administrative competence in shaping societal responses to environmental stress. Al-Maqrizi, for example, while carefully documenting Nile measurements, repeatedly attributed prolonged crises to corruption, mismanagement, internal conflicts, and market distortions rather than to hydrological fluctuations alone (Al-Maqrizi, ١٤١٦). Modern scholarship has similarly highlighted the significance of economic institutions, taxation systems, state intervention, and commercial networks in determining food availability and price stability (Bianquis, ١٩٨٠; Shoshan, ١٩٨١). The present study therefore seeks to reassess the role of Nile water-level fluctuations in Fatimid food insecurity by examining whether drought alone constituted a sufficient cause of famine or whether food crises emerged primarily through the interaction of environmental pressures with institutional and political failures. Through a systematic historical analysis of Nile measurements, grain prices, and reports of famine and scarcity, the study contributes to a more nuanced understanding of food security in medieval Egypt and challenges simplistic interpretations based exclusively on environmental causation.

The study employs a historical-analytical framework combined with descriptive quantitative methods to investigate long-term patterns of environmental change and food insecurity. Data were collected from primary historical sources, including the chronicles of al-Maqrizi, Ibn al-Athir, al-Musabbihi, Ibn Taghribirdi, and other medieval historians who recorded annual Nile measurements, market conditions, famines, epidemics, and political developments. These records were organized into chronological datasets covering approximately ١٣٠ years of Fatimid rule, from ٣٥٨ AH to ٤٨٧ AH. The analysis focused particularly on annual Nile flood levels measured in cubits, with special attention given to critical thresholds historically associated with agricultural success or failure. According to medieval Egyptian administrative practice, a flood level of approximately sixteen cubits was considered optimal, while levels below twelve cubits signified severe drought risk and levels exceeding eighteen cubits threatened destructive flooding (Ibn Taghribirdi, ١٣٩٢; Al-Maqdisi, ١٣٦١; Al-Qalqashandi, ١٣٣٨). By comparing hydrological data with documented instances of famine, inflation, grain shortages, and social unrest, the study evaluates the strength of correlations between environmental fluctuations and food crises. Furthermore, the research incorporates qualitative evidence concerning governance, market regulation, taxation, grain storage, trade networks, and state intervention. This combined methodology enables a multidimensional assessment of food security that accounts not only for natural conditions but also for the institutional mechanisms that mediated the effects of environmental stress. Such an approach allows the study to move beyond descriptive chronicles and toward a systematic explanation of why some droughts produced catastrophic famines while others did not.

[Downloaded from journal.isihistory.ir on 2026-11-11]

[DOI: 10.61882/islamhistory.1.58.1]

The findings demonstrate that the Nile constituted the ecological foundation of the Egyptian economy and that fluctuations in its water level undoubtedly influenced agricultural production and food availability. Historical evidence confirms that years characterized by low Nile inundation frequently coincided with reports of rising grain prices and food shortages. Periods such as ٣٨٧ AH, ٣٩٥–٣٩٨ AH, ٤١٤–٤١٥ AH, and several years during the reign of al-Mustansir reveal a clear association between declining water levels and deteriorating food conditions (Ibn Taghribirdi, ١٣٩٢). Nevertheless, statistical and historical examination reveals that this relationship was neither linear nor deterministic. Out of approximately ١٣٠ years analyzed, only one year fell below the extreme drought threshold of twelve cubits, and surprisingly, this year was not associated with a major documented famine. Likewise, several years in which Nile levels remained within the historically acceptable range of sixteen to eighteen cubits nevertheless witnessed serious food crises and market instability. These observations indicate that environmental conditions alone cannot adequately explain the occurrence, duration, or severity of famine. Instead, the Nile functioned as a triggering or contributing variable whose effects depended heavily on the broader political and institutional context. The data therefore reveal a conditional rather than absolute correlation between drought and food insecurity. Environmental stress increased vulnerability, but the translation of vulnerability into famine depended upon governmental capacity, market organization, trade accessibility, and public confidence in state institutions.

The reign of al-Aziz Billah provides one of the clearest examples of successful adaptation to environmental stress. During this period, Egypt experienced several years of reduced Nile levels as well as outbreaks of disease and regional crises affecting other parts of the Islamic world. Despite these challenges, historical sources report relatively stable food prices and the absence of prolonged famine within Egypt itself (Ibn al-Athir, ١٣٧١; Al-Maqrizi, ١٤١٨). The Fatimid state maintained extensive commercial connections with Syria, North Africa, and other regions, enabling imports to compensate for temporary shortages. Strategic grain reserves, efficient taxation systems, and administrative competence further strengthened resilience. Evidence that al-Aziz was able to dispatch large quantities of grain and flour to Mecca during a period of regional hardship illustrates the substantial surplus capacity available to the Egyptian state (Al-Maqrizi, ١٤١٨). By contrast, the reigns of al-Hakim and al-Zahir reveal how environmental pressures became significantly more destructive when combined with institutional weaknesses. During these periods, low Nile levels coincided with transportation disruptions, currency instability, insecurity in agricultural regions, and repeated administrative interventions in grain markets. Although al-Hakim introduced innovative measures such as anti-hoarding campaigns, direct market supervision, and regulated distribution systems, these policies reflected the growing fragility of the food system (Al-Maqrizi, ١٤٢٩; Shoshan, ١٩٨١). Under al-Zahir, a series of poorly coordinated interventions, including the seizure of grain shipments and restrictions on private storage, further undermined market confidence and intensified shortages (Al-Musabbihi, ١٤٣٦; Al-Maqrizi, ١٤١٦). These cases demonstrate that governance quality played a decisive role in determining whether environmental stress remained manageable or escalated into crisis.

The most dramatic confirmation of this argument emerges from the reign of al-Mustansir Billah and the famous Mustansirian Famine. Although environmental difficulties certainly contributed to this catastrophe, the study shows that the disaster cannot be attributed to drought alone. During the decades

[Downloaded from journal.isihistory.ir on 2026-11-11]

[DOI: 10.61882/islamhistory.1.58.1]

preceding the famine, the Fatimid state experienced a progressive erosion of institutional resilience. International trade networks weakened as political relations with Byzantium deteriorated and North African territories became increasingly unstable (Al-Shurayji, ١٩٩٤; Ibn Maysar, ١٩٨١). Regions that had previously served as important sources of grain supply were disrupted by warfare, migration, and economic decline (Al-Bakri, ١٣٩٢; Ibn Hawqal, ١٩٣٨; Ibn al-Athir, ١٣٧١). At the same time, strategic grain reserves that had historically functioned as a buffer against shortages were depleted or mismanaged. Al-Maqrizi's account of the dismantling of the Diwan al-Matjar's grain-storage function illustrates how short-term economic reasoning undermined long-term food security (Al-Maqrizi, ١٣٩٧). The crisis was further exacerbated by administrative corruption, confiscatory policies, declining public trust, and failures in economic planning. Importantly, several severe famines occurred during years when Nile levels remained within normal or near-normal ranges, while some years of exceptionally low inundation did not produce comparable disasters. These apparent contradictions strongly suggest that institutional collapse, rather than hydrological fluctuation alone, transformed environmental stress into one of the most devastating famines in Egyptian history.

In conclusion, the study demonstrates that fluctuations in the Nile water level were a necessary but insufficient explanation for food insecurity during the Fatimid period. Although low inundation levels frequently contributed to agricultural decline and rising food prices, famine emerged only when environmental pressures interacted with weaknesses in governance, market regulation, trade connectivity, and administrative capacity. The evidence reveals that effective governments could mitigate the effects of drought through strategic reserves, commercial integration, infrastructure maintenance, and timely intervention, whereas political fragmentation and institutional failure could transform even moderate environmental stress into catastrophic food crises. The Fatimid experience therefore highlights the fundamentally multidimensional nature of food security and illustrates the importance of viewing historical famines as products of both ecological and human systems. Rather than supporting a deterministic model in which nature alone dictates social outcomes, the findings emphasize the decisive role of institutions in shaping resilience and vulnerability. The study thus contributes to broader debates on environmental history, political economy, and food security by demonstrating that successful adaptation depends not merely on natural resources but on the capacity of societies to govern, distribute, and manage those resources effectively.

[Downloaded from journal.isihistory.ir on 2026-11-11]

[DOI: 10.61882/islamhistory.1.58.1]

پژوهش‌نامه تاریخ اسلام

دوره ۱۵، شماره ۵۸، صفحه ۲۱-۱

شاپا الکترونیکی: ۹۷۲۶-۲۲۵۱

تاریخچه مقاله

دریافت شده در تاریخ ۷ فروردین ۱۴۰۴
اصلاح شده در تاریخ ۱۹ خرداد ۱۴۰۴
پذیرفته شده در تاریخ ۲۵ خرداد ۱۴۰۴
منتشر شده در تاریخ ۱ تیر ۱۴۰۴

سهم قحطی مبتنی‌بر نوسانات سطح آب نیل در کاهش امنیت غذایی دوره فاطمیان مصر

وجیهه گلمکانی[۱]، نعمت‌الله فیروزی*[۲]

۱. استادیار گروه الهیات و معارف اسلامی، دانشگاه فردوسی مشهد، مشهد، ایران
۲. استادیار گروه الهیات و معارف اسلامی، دانشگاه بین المللی امام رضا علیه السلام، مشهد، ایران

*ایمیل نویسنده مسئول: firoozi@imamreza.ac.ir

اطلاعات مقاله

نوع مقاله

پژوهشی اصیل

نحوه استناد به این مقاله:

گلمکانی، وجیهه.، و فیروزی، نعمت‌الله. (۱۴۰۴). عبدالله‌بن عباس شخصیتی شبه‌نبوی: چهره‌پردازی روایی برای مشروعیت عباسیان. *پژوهش‌نامه تاریخ اسلام*، *۱۵* (۵۸)، ۲۱-۱.

© ۱۴۰۴ تمامی حقوق انتشار این مقاله متعلق به نویسنده است. انتشار این مقاله به‌صورت دسترسی آزاد مطابق با گواهی (CC BY-NC ٤,٠) صورت گرفته است.

چکیده

تحلیل میزان تأثیر نوسانات سطح آب رود نیل بر بحران‌های امنیت غذایی مصر در دوره فاطمیان (قرون۵-۴) یکی از موضوعات دارای اهمیت در تاریخ دوره فاطمیان است. پرسش اصلی پژوهش آن است که آیا کاهش سطح آب نیل به‌تنهایی برای وقوع قحطی‌های این دوره کافی بوده¬است، یا عوامل انسانی مانند کیفیت حکمرانی، کارایی نهادهای اقتصادی و ثبات سیاسی نقش تعیین‌کننده‌تری داشته‌اند؟ این مطالعه در چارچوبی تاریخی-تحلیلی و با روش توصیفی-کمی، به بررسی رابطه بین داده‌های سطح آب نیل و قحطی‌های متأثر از وقوع خشکسالی می‌پردازد. در همین زمینه، داده‌ها از منابع دست اول (نظیر مقریزی، ابن‌اثیر، مسبحی) و متأخر تاریخی استخراج و در قالب جدول‌های زمانی و تحلیل روند مورد ارزیابی قرار گرفت. یافته‌ها نشان می‌دهد که اگرچه کاهش سطح آب نیل (کمتر از ۱۶ ذراع) به‌طور مستقیم با وقوع قحطی و افزایش قیمت مواد غذایی در مقاطعی همچون سال‌های۳۸۷، ۳۹۸-۳۹۶، ۴۱۵-۴۱۴ و ۴۴۴ هم‌بستگی دارد؛ اما شدت و طولانی بودن بحران‌های غذایی عمدتاً تحت‌تأثیر خشکسالی نبوده‌است. در دوره‌هایی مانند خلافت العزیز، با وجود خشکسالی‌های منطبق بر کاهش سطح آب نیل، ثبات نسبی قیمت‌ها به دلیل حکمرانی مؤثر، شبکه‌های تجاری گسترده و ذخایر راهبردی حفظ شد. در مقابل، در دوره الحاکم، الظاهر و به‌ویژه المستنصر، ناکارآمدی مدیریتی، فساد، احتکار، سیاست‌های پولی نادرست و قطع واردات غلات، اثرات خشکسالی را تشدید و به بحران‌های ممتد و فاجعه‌باری مانند «شدت مستنصریه» تبدیل شد. این مطالعه بر لزوم درک چندعاملی بحران‌های تاریخی و پرهیز از تحلیل‌های جبر محیط‌گرایانه تأکید می‌کند.

کلیدواژه‌ها: امنیت غذایی، تاریخ اقتصادی مصر، خشکسالی، رود نیل، فاطمیان.

[Downloaded from journal.isihistory.ir on 2026-11-11]

[DOI: 10.61882/islamhistory.1.58.1]

درآمد

امنیت غذایی یکی از پایه‌های ثبات سیاسی و اجتماعی همواره تحت‌تأثیر عوامل طبیعی و انسانی قرار داشته است. در تاریخ مصر، این مسئله به‌طور ویژه با سرنوشت رود نیل گره خورده است؛ به‌گونه‌ای که نیل، شاهرگ حیات اقتصادی و هدیه‌ای الهی و معیار رفاه عمومی قلمداد می‌شد (یعقوبی، ۱۳۵۶، ج. ۱، ص. ۱۱۸؛ ابن‌طویر، ۱۴۳۰، ص. ۱۹۱). دوره فاطمیان (حک. ۳۵۸-۵۶۷) که با گسترش قلمرو، رونق شهرنشینی و پیچیدگی ساختار اقتصادی مصر همراه بود، از مقاطع حساس تاریخ اقتصادی آنجا به‌شمار می‌رود. با این حال، شاهد بحران‌های غذایی مکرر و گاه فاجعه‌باری نیز بود که امنیت اجتماعی و حتی بقای حکومت را به مخاطره می‌انداخت.

مطالعات موجود درباره بحران‌های غذایی آن دوره را می‌توان در دو ساحت فکری دسته‌بندی کرد. اول، دیدگاهی که آن را عامل طبیعی و به‌طور خاص مرتبط با نوسانات سطح آب نیل می‌داند. استناد این دیدگاه عمدتاً به گزارش‌های تاریخی است که وقوع قحطی را به سال‌های «نقصان نیل» پیوند می‌دهد و بر این باور است که کشاورزی مصر کاملاً وابسته به طغیان سالانه این رود بود و هرگونه انحراف از حد مطلوب (۱۶ذراع) می‌توانست به کاهش تولید و گرانی بینجامد (ابن‌تغری بردی، ۱۳۹۲، ج. ۱، ص. ۵۴). دوم، دیدگاهی که بر نقش عوامل انسانی-سیاسی تأکید می‌ورزد. برای نمونه، مقریزی (۱۴۱۶، ج. ۲، ص. ۱۰-۳۰) با وجود ثبت سالانه تغییرات نیل، استمرار بحران‌ها را بیشتر ناشی از سوءمدیریت، فساد و جنگ‌های داخلی می‌داند. برخی پژوهشگران جدید نیز با تحلیل ساختار اقتصادی فاطمیان، بر نقش شبکه‌های تجاری، سیاست‌های مالیاتی و مداخلات دولت در بازار تمرکز کرده‌اند (Shoshan, ۱۹۸۱, p. ۱۸۲; Bianquis, ۱۹۸۰, p. ۷۲).

با وجود این پژوهش‌ها، شکاف دانشی محسوسی در ادبیات موضوع وجود دارد. نخست، اغلب مطالعات به‌صورت کیفی و بدون ارائه تحلیل سیستمی از رابطه بین متغیرهای کلیدی انجام شده‌اند. دوم، تمرکز بر وقایع بحرانی خاص بدون بررسی روندهای بلندمدت و مقایسه دوره‌های ثبات و بحران است. سوم، سهم نسبی و تعامل عوامل طبیعی در مقابل عوامل انسانی در تشدید یا تخفیف بحران‌های غذایی به‌صورت روشمند و در یک بازه زمانی گسترده (از ورود فاطمیان تا اوج بحران‌های میانی) سنجیده نشده‌است. با وجود اجماع بر اهمیت نیل، میزان و مکانیسم تأثیر نوسانات سطح آب بر امنیت غذایی مصر در عصر فاطمیان به‌طور دقیق و مستند مشخص نیست. آیا می‌توان الگویی مشخص بین کاهش آب نیل و افزایش قیمت مواد غذایی مشاهده کرد؟ در چه شرایطی کاهش نیل به فاجعه قحطی انجامید و در چه موقعیت‌هایی آثار آن مهار شد؟ به بیان دیگر، آیا خشکسالی‌های مبتنی‌بر نیل یک علت کافی برای بحران غذایی بودند یا در کنار شکست حکمرانی و سیاست اقتصادی، به بروز فاجعه منجر می‌شدند؟ لذا پژوهش با بررسی داده‌ها در پی ارائه تحلیلی دقیق و متوازن از امنیت غذایی در یکی از مقاطع حیاتی تاریخ مصر است.

پیشینه پژوهش

پیشینه این پژوهش را می‌توان در دو دسته اصلی طبقه‌بندی کرد: مورخان متقدم نخستین تحلیل‌گران وقایع بوده‌اند و دیدگاه آنان سنگ‌بنای پژوهش‌های بعدی است. مورخانی چون ابن‌تغری بردی (در *النجوم الزاهره*) و مسبحی (در *اخبار مصر*) با رویکردی سالشمارانه، تغییرات سطح آب نیل و قیمت غلات را به‌دقت ثبت کرده‌اند. گزارش‌های آنان نشان می‌دهد که حکومت و مردم، نیل را به‌عنوان شاخص اصلی رفاه و معیشت می‌شناختند و نوسانات آن مستقیماً با دریافت یا بخشودگی مالیات (خراج) مرتبط بود (ابن‌تغری بردی، ۱۳۹۲، ج. ۱، ص. ۵۴؛ ابن‌مماتی و عطیه، ۱۴۱۱، ص. ۷۶). این نگاه، زمینه رویکرد «جبر محیطی» را در برخی تحلیل‌های بعدی فراهم کرد. در مقابل، مقریزی (۱۴۲۹، ص. ۲۶-۳۰) فراتر از ثبت وقایع می‌رود. وی اگرچه تغییرات نیل را گزارش می‌دهد، اما به‌طور صریح علل ریشه‌ای بحران‌هایی مانند

[Downloaded from journal.isihistory.ir on 2026-11-11]

[DOI: 10.61882/islamhistory.1.58.1]

«شدت مستنصریه» را در عوامل انسانی چون فساد دیوانی، سیاست‌های نادرست اقتصادی مثل انحلال دیوان متجر، ضعف حکمرانی و احتکار می‌جوید. تحقیقات جدید عموماً با رویکرد اقتصاد سیاسی و اجتماعی انجام شده‌است. در این میان پژوهش بوا شوشان[۱] (۱۹۸۱) با عنوان «اقتصاد فاطمیان: مطالعه‌ای درباره قیمت‌ها و دستمزدها در مصر قرون وسطی» برجسته است. وی با بررسی داده‌های قیمت‌ها، به این نتیجه می‌رسد که دولت فاطمی در عین پایبندی کلی به «لیبرالیسم اقتصادی»، در قبال کالاهای راهبردی مانند غلات، سیاست مداخله‌جویانه شدیدی اعمال می‌کرده است. همچنین محققانی مانند تی یری بیانکی[۲] (۱۹۸۰) در مقاله «قحطی، بیماری و مرگ در مصر فاطمی» و شوریجی (۱۹۹۴) به‌صورت خاص به بحران‌های دوره فاطمی پرداخته‌اند.

با وجود این گنجینه ارزشمند، خلأهای روشی و محتوایی مشهودی وجود دارد که این تحقیق درصدد پرکردن آن است: ۱. اغلب مطالعات پیشین، یا بر تحلیل کیفی متون تاریخی متمرکز بوده‌اند یا داده‌های کمی را بدون ارتباط سیستماتیک با عوامل سیاسی-اجتماعی بررسی کرده‌اند. ۲. بیشتر پژوهش‌ها بحران‌های بزرگ (مانند شدت مستنصریه) را مطالعه کرده‌اند، اما این سؤال کلیدی کمتر مورد توجه قرار گرفته که چرا در برخی دوره‌های خشکسالی (مانند بخشی از دوره العزیز) بحران جدی رخ نداد؟ ۳. در آن پژوهش‌ها به اهمیت شام و مغرب اشاره شده، اما تحلیل دقیقی از نقش شبکه‌های تجارت و اینکه چگونه گستره حکومت فاطمی به‌عنوان یک «سازه‌امنیتی غذایی» عمل می‌کرد و قطع ارتباط با بخش‌هایی از آن چگونه امنیت غذایی مصر را تهدید می‌کرد، ارائه نشده‌است. بر این اساس پیشینه پژوهش نشان می‌دهد اگرچه اهمیت نیل و وجود بحران‌های غذایی به‌خوبی مستند شده، اما میزان سهم نسبی عوامل طبیعی در مقابل عوامل نهادی و انسانی، و مکانیسم تعامل آنها، نیاز به بررسی دقیق‌تر با روشی تلفیقی و نظام‌مند دارد.

نقش حیاتی نیل در ایجاد زیرساخت اکولوژیک-اقتصادی مصر

در تحلیل ناامنی غذایی در تاریخ مصر به‌ویژه دوره فاطمیان، محوریت رود نیل یک عامل تعیین‌کننده غیرقابل انکار است. اهمیت این رود فراتر از یک منبع آبی صرف است؛ زیرا شالوده نظم اجتماعی-اکولوژیک[۳] حاکم بر مصر را تشکیل می‌داد و اقتصاد، اجتماع و فرهنگ را یکپارچه می‌ساخت؛ لذا وابستگی مطلق کشاورزی مصر به طغیان سالانه نیل، باعث شده بود تا در متون تاریخی، مصر را «هدیه نیل» بخوانند. این شرایط، نیل را به یک منبع راهبردی تبدیل کرده بود که رفاه عمومی و درآمد دولت (خراج) مستقیماً به نوسانات آن گره خورده بود (ابن‌مماتی و عطیه، ۱۴۱۱، ص. ۷۶). جدول ۱، مقدار افزایش سالانه آب نیل را بر اساس منابع تاریخی نشان می‌دهد. همانطور که مشاهده می‌شود، میزان افزایش آب در سال‌های مختلف متفاوت بوده و حد مطلوب ۱۶ ذراع در بسیاری از سال‌ها رعایت شده‌است.

۱. Boat Shoshan.

۲. Thierry Bianquis.

۳. Socio-Ecological System.

[Downloaded from journal.isihistory.ir on 2026-11-11]

[DOI: 10.61882/islamhistory.1.58.1]

جدول ۱. مقدار افزایش آب نیل[۱]

سال	مقدار افزایش آب نیل			سال	مقدار افزایش آب نیل			سال	مقدار افزایش آب نیل			سال	مقدار افزایش آب نیل		
	ذراع	اصبع	منبع		ذراع	اصبع	منبع		ذراع	اصبع	منبع		ذراع	اصبع	منبع
۳۵۸	۱۷	۹	۲۸/۴	۳۹۱	۱۶	۲۰	۲۰۵/۴	۴۲۴	۱۶	۲	۲۷۹/۴	۴۵۷	۱۶	۱۰	۷۷/۵
۳۵۹	۱۷	۱۹	۵۷/۴	۳۹۲	۱۷	۱۰	۲۰۶/۴	۴۲۵	۱۶	۲۱	۲۸۱/۴	۴۵۸	۱۶	۱۷	۷۹/۵
۳۶۰	۱۷	۲۱	۶۲/۴	۳۹۳	۱۶	۱۵	۲۱۰/۴	۴۲۶	۱۶	۱۵	۲۸۲/۴	۴۵۹	۱۶	۱۷	۸۰/۵
۳۶۱	۱۷	۴	۶۵/۴	۳۹۴	۱۷	۱۵	۲۱۱/۴	۴۲۷	۱۶	۱۵	۲۸۳/۴	۴۶۰	۱۵	۶	۸۳/۵
۳۶۲	۱۷	۲	۶۹/۴	۳۹۵	۱۶	۳	۲۱۳/۴	۴۲۸	۱۵	۱۹	۲۷/۵	۴۶۱	۱۷	۱۸	۸۴/۵
۳۶۳	۱۶	۴	۱۰۷/۴	۳۹۶	۱۶	۱۶	۲۱۵/۴	۴۲۹	۱۵	۲۱	۲۹/۵	۴۶۲	۱۶	۰	۸۶/۵
۳۶۴	۱۶	۲۰	۱۰۹/۴	۳۹۷	۱۴	۱۶	۲۱۷/۴	۴۳۰	۱۷	۲۰	۳۱/۵	۴۶۳	۱۷	۳	۸۹/۵
۳۶۵	۱۶	۲۳	۱۱۲/۴	۳۹۸	۱۴	۹	۲۲۰/۴	۴۳۱	۱۷	۱۰	۳۲/۵	۴۶۴	۱۶	۱۰	۹۰/۵
۳۶۶	۱۶	۴	۱۲۸/۴	۳۹۹	۱۶	۲۳	۲۲۱/۴	۴۳۲	۱۷	۲۰	۳۳/۵	۴۶۵	۱۶	۹	۹۴/۵
۳۶۷	۱۶	۴	۱۳۲/۴	۴۰۰	۱۶	۲۳	۲۲۴/۴	۴۳۳	۱۷	۱۷	۳۴/۵	۴۶۶	۱۶	۳	۹۷/۵
۳۶۸	۱۷	۱	۱۳۴/۴	۴۰۱	۱۶	۱۸	۲۲۹/۴	۴۳۴	۱۷	۱۶	۳۶/۵	۴۶۷	۱۷	۷	۱۰۱/۵
۳۶۹	۱۷	۰	۱۳۸/۴	۴۰۲	۱۶	۱۰	۲۳۲/۴	۴۳۵	۱۸	۶	۳۷/۵	۴۶۸	۱۶	۴	۱۰۳/۵
۳۷۰	۱۵	۴	۱۳۹/۴	۴۰۳	۱۷	۱۲	۲۳۵/۴	۴۳۶	۱۷	۲۰	۴۰/۵	۴۶۹	۱۷	۱۳	۱۰۵/۵
۳۷۱	۱۵	۲	۱۴۱/۴	۴۰۴	۱۷	۰	۲۳۶/۴	۴۳۷	۱۷	۲۰	۴۱/۵	۴۷۰	۱۷	۱۰	۱۰۷/۵
۳۷۲	۱۷	۴	۱۴۳/۴	۴۰۵	۱۶	۲	۲۳۹/۴	۴۳۸	۱۷	۱۹	۴۲/۵	۴۷۱	۱۷	۲۰	۱۰۸/۵
۳۷۳	۱۶	۲	۱۴۵/۴	۴۰۶	۱۶	۲	۲۴۰/۴	۴۳۹	۱۶	۷	۴۴/۵	۴۷۲	۱۵	۱۲	۱۱۰/۵
۳۷۴	۱۶	۴	۱۴۷/۴	۴۰۷	۱۷	۴	۲۴۲/۴	۴۴۰	۱۷	۱۷	۴۷/۵	۴۷۳	۱۶	۱۵	۱۱۲/۵
۳۷۵	۱۶	۱۰	۱۴۸/۴	۴۰۸	۱۶	۱۶	۲۴۳/۴	۴۴۱	۱۷	۹	۴۸/۵	۴۷۴	۱۸	۱۳	۱۱۴/۵
۳۷۶	۱۷	۱	۱۵۰/۴	۴۰۹	۱۶	۲۳	۲۴۴/۴	۴۴۲	۱۷	۱۶	۵۰/۵	۴۷۵	۱۵	۱۰	۱۱۶/۵
۳۷۷	۱۷	۱۰	۱۵۲/۴	۴۱۰	۱۹	۸	۲۴۶/۴	۴۴۳	۱۷	۱۲	۵۲/۵	۴۷۶	۱۷	۹	۱۱۸/۵
۳۷۸	۱۷	۱۲	۱۵۴/۴	۴۱۱	۱۷	۳	۲۴۷/۴	۴۴۴	۱۷	۵	۵۴/۵	۴۷۷	۱۷	۱۳	۱۲۰/۵
۳۷۹	۱۵	۱۹	۱۵۷/۴	۴۱۲	۱۶	۳	۲۵۷/۴	۴۴۵	۱۷	۰	۵۶/۵	۴۷۸	۱۵	۵	۱۲۳/۵
۳۸۰	۱۶	۲۰	۱۵۹/۴	۴۱۳	۱۶	۱۸	۲۵۸/۴	۴۴۶	۱۷	۴	۵۷/۵	۴۷۹	۱۷	۱۵	۱۲۵/۵
۳۸۱	۱۶	۲۳	۱۶۲/۴	۴۱۴	۱۴	۱۴	۲۶۰/۴	۴۴۷	۱۶	۴	۵۹/۵	۴۸۰	۱۷	۷	۱۲۷/۵
۳۸۲	۱۶	۱۸	۱۶۴/۴	۴۱۵	۱۶	۰	۲۶۲/۴	۴۴۸	۱۷	۱۳	۶۰/۵	۴۸۱	۱۲	۴	۱۲۸/۵
۳۸۳	۱۷	۲۱	۱۶۶/۴	۴۱۶	۱۶	۴	۲۶۴/۴	۴۴۹	۱۷	۳	۶۲/۵	۴۸۲	۱۶	۷	۱۲۹/۵
۳۸۴	۱۶	۷	۱۶۹/۴	۴۱۷	۱۶	۷	۲۶۵/۴	۴۵۰	۱۶	۱۲	۶۴/۵	۴۸۳	۱۲	۰	۱۳۱/۵
۳۸۵	۱۶	۷	۱۷۴/۴	۴۱۸	۱۶	۱۳	۲۶۸/۴	۴۵۱	۱۵	۲۳	۶۶/۵	۴۸۴	۱۶	۲۴	۱۳۳/۵
۳۸۶	۱۵	۲۳	۱۷۶/۴	۴۱۹	۱۷	۴	۲۷۰/۴	۴۵۲	۱۶	۹	۶۸/۵	۴۸۵	۱۶	۱۱	۱۳۷/۵
۳۸۷	۱۶	۷	۱۹۹/۴	۴۲۰	۱۶	۰	۲۷۲/۴	۴۵۳	۱۶	۱۸	۷۰/۵	۴۸۶	۱۶	۳	۱۳۸/۵
۳۸۸	۱۶	۷	۲۰۰/۴	۴۲۱	۱۶	۶	۲۷۴/۴	۴۵۴	۱۷	۰	۷۲/۵	۴۸۷	۱۶	۲۱	۱۴۱/۵
۳۸۹	۱۶	۲۱	۲۰۱/۴	۴۲۲	۱۷	۶	۲۷۶/۴	۴۵۵	۱۷	۱۲	۷۴/۵				
۳۹۰	۱۶	۲	۲۰۲/۴	۴۲۳	۱۶	۴	۲۷۸/۴	۴۵۶	۱۶	۳	۷۵/۵				

واحد اندازه‌گیری افزایش آب توسط مقیاس‌سنج نیل، «ذراع» نام داشت. مقادیر بین هر دو ذراع با اسبع (انگشت) تعریف می‌شد و هر ۲۴ انگشت یک ذراع بود (قزوینی، ۱۳۷۳، ص. ۳۲۱؛ ابن‌جبیر، ۱۳۷۰، ص. ۸۷).

[۱]. منبع: ابن‌تغری بردی، ۱۳۹۲، ج. ۱، ص. ۵۴.

[Downloaded from journal.isihistory.ir on 2026-11-11]

[DOI: 10.61882/islamhistory.1.58.1]

حکومت‌های مصر از جمله فاطمیان، با آگاهی کامل از اهمیت نیل، نظامی دقیق برای پایش و مدیریت آب نیل ایجاد کرده بودند. ثبت سال‌شمار مقدار آب در منابعی مانند *النجوم الزاهره*، نشانه‌ای از این مدیریت دانش‌محور است (ابن‌تغری بردی، ۱۳۹۲، ج. ۱، ص. ۵۴). بر اساس داده‌های تاریخی، یک مقیاس کیفی-کمی (حد مطلوب و استاندارد ۱۶ ذراع) برای تفسیر سطح آب تعریف شده بود و رسیدن آب به این حد، باعث آغاز جشن‌های عمومی، وجوب خراج و اعلام سالی نیکو می‌شد (مقدسی، ۱۳۶۱، ج. ۱، ص. ۲۹۵). ۱۲ ذراع حد خطر خشکسالی و آستانه «وقوع قحطی حتمی» محسوب می‌شد (ابن‌تغری، ۱۳۹۲، ج. ۱، ص. ۵۴) و همچنین، ۱۸ ذراع یا بیشتر حد خطر سیل و بیم زیر آب رفتن زمین‌ها و اتلاف محصول بود (قلقشندی، ۱۳۳۸، ج. ۳، ص. ۲۹۵). این موضوع نشان می‌دهد حکومت فاطمی، نظم ناشی از نوسانات نیل را در نظام مالیاتی خود به رسمیت شناخته و برای آن فرایندهای تعدیل در نظر گرفته بود. همانطور که در نمودار ۱ مشاهده می‌شود، روند تغییرات سطح آب نیل در بازه زمانی مورد مطالعه، نوسانات قابل توجهی را نشان می‌دهد.

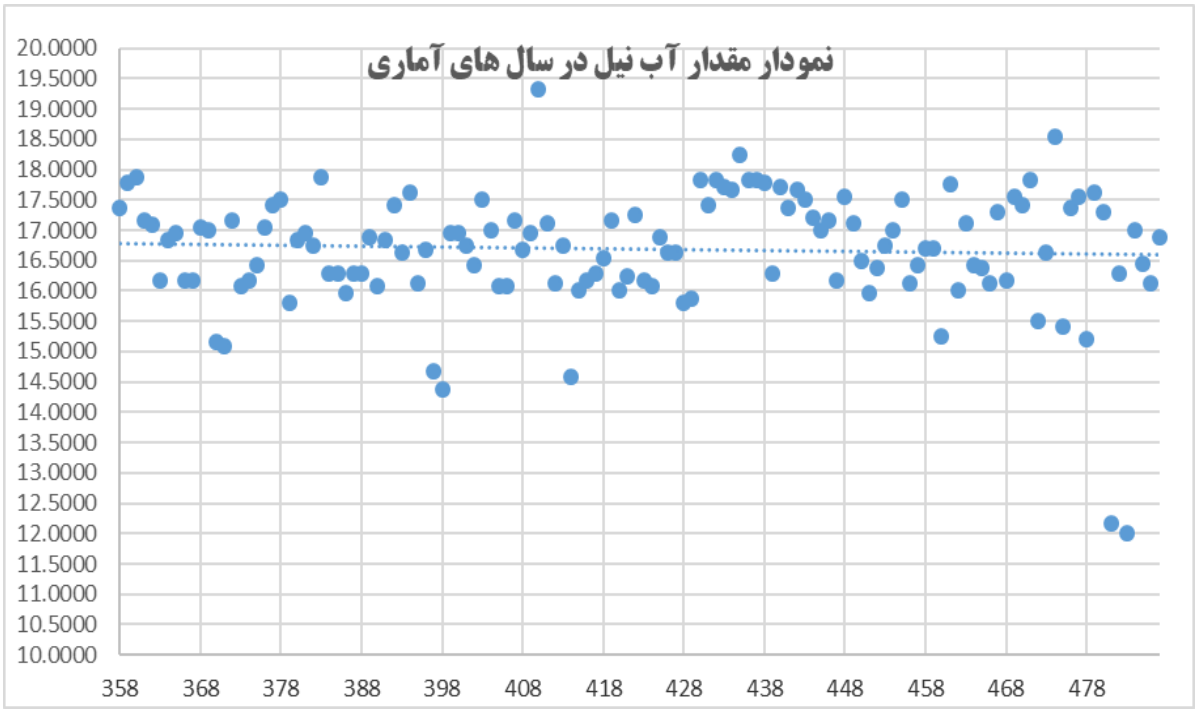

شکل ۲. مقدار آب نیل در سال‌های آماری (منبع: بر اساس داده‌های جدول ۱)

نیل همان‌گونه که مایه رفاه بود، منشأ آسیب‌پذیری ساختاری نیز محسوب می‌شد لذا انحراف از حد مطلوب، مستقیماً به بحران غذایی منجر می‌شد. نقصان آب (کمتر از ۱۲ ذراع) باعث کاهش سطح زیر کشت، کاهش تولید محصولات راهبردی مانند گندم و جو، و در نتیجه کمبود عرضه و گرانی می‌شد. افزایش غیر طبیعی (بالاتر از ۱۸ذراع) موجب تخریب زمین‌های کشاورزی، از بین رفتن محصول و نابودی زیرساخت‌ها می‌شد؛ لذا هر دو حالت، زنجیره‌ای از تبعات از جمله کاهش تولید غذایی، افزایش قیمت مواد غذایی، کاهش قدرت خرید مردم، قحطی، شیوع بیماری‌های همه‌گیر مانند وبا را به دنبال داشت (مقریزی، ۱۴۱۸، ج. ۱، ص. ۳۸۰-۳۷۵).

فاطمیان با سرمایه‌گذاری در زیرساخت‌های مهار آب، سعی در مدیریت این چالش ساختاری داشتند. اقدام المعز در گشودن خلیج (مقریزی، ۱۳۹۷، ج. ۴، ص. ۱۱۸) و سیاست بدرالجمالی در نوسازی کانال‌ها و پل‌ها در بحران مستنصریه (العیدروس، ۲۰۱۰، ص. ۴۹۱)، گواه تلاش برای تقویت تاب‌آوری کشاورزی از طریق مهندسی عمران است. از سوی دیگر، مشارکت خلفا در مراسم نمادین مربوط به نیل (مانند جشن وفای نیل)، نشان‌دهنده درک آنان از اهمیت بعد فرهنگی-اجتماعی نیل و استفاده از آن برای مشروعیت‌بخشی به حکومت بود (ابن‌طویر، ۱۴۳۰، ص. ۱۹۱).

[Downloaded from journal.isihistory.ir on 2026-11-11]
[DOI: 10.61882/islamhistory.1.58.1]

جایگاه امنیت غذایی در ثبات اجتماعی و کارآمدی حکومت

امنیت نظام غذایی مصر فاطمی، شاخص ترکیبیِ حیاتی برای سنجش سلامت، اقتصاد، ثبات اجتماعی و کارآمدی حکومت محسوب می‌شد. نان، قوت غالب ساکنان سرزمین‌های اسلامی، از جمله مصر بود (متز، ۱۳۸۸، ص. ۴۷۰). این وابستگی غذایی، آن را به یک کالای راهبردی بدل کرده بود که دسترسی به آن با قیمت متعادل، مستقیماً با امنیت و مشروعیت حکومت گره خورده بود (Shoshan, ۱۹۸۱, p. ۱۸۲)؛ از این‌رو، هرگونه اختلال در عرضه یا افزایش قیمت، نشانه‌ای از بحران اقتصادی و زنگ خطری برای یک بحران اجتماعی-سیاسی قریب‌الوقوع بود (سید، بی‌تا، ص. ۴۴). سیاست اقتصادی فاطمیان در قبال این کالا، تلفیقی از دو رویکرد بود. از یک سو، آنان عموماً به آزادی نسبی بازار باور داشتند و از ایجاد انحصار دولتی در بسیاری از حوزه‌ها پرهیز می‌کردند (Shoshan, ۱۹۸۱, p. ۱۸۱)؛ از سوی دیگر، در مواجهه با بازار غلات، رویکردی کنترلی در پیش می‌گرفتند (ibid, p. ۱۸۵). این دوگانگی، حکایت از درک عمیق فاطمیان از اقتصاد سیاسی غذا دارد؛ لذا می‌دانستند که ثبات حکومت، بیش از هر چیز به آرامش نانوایی‌ها وابسته است.

بحران غذاییِ همراه با تأسیس حکومت در دوره جوهر صقلی (حک. ۳۵۸-۳۶۱)

اولین نقطه داده قابل اعتماد در بازه زمانی امنیت غذایی، مربوط به سال ۳۵۸، همزمان با ورود جوهر صقلی، سردار و نماینده خلیفه المعز لدین‌الله به مصر است. منابع از کمیابی شدید گندم در آستانه فتح فاطمیان خبر می‌دهند (مقریزی، ۱۴۲۹، ص. ۲۲). سیاست جوهر صقلی در مدیریت این بحران قابل تأمل است. وی با وجود تعهد به ایجاد امنیت اقتصادی و اصلاح پولی در امان‌نامه خود (الصنهاجی، ۱۳۸۷، ص. ۶۷)، از قیمت‌گذاری دستوری روی کالاهای اساسی اجتناب کرد. به جای آن، بر مهار فیزیکی و نظارت شدید بر زنجیره تأمین متمرکز شد. او با گماشتن سلیمان بن عزه المغربی به‌عنوان محتسب، ساحل بولاق -شاهراه اصلی نقل و انتقال غلات- را ضبط کرد و خرید و فروش گندم را تحت انحصار و نظارت مستقیم حکومت درآورد (مقریزی، ۱۳۸۷، ج. ۱، ص. ۱۲۰؛ همو، ۱۴۲۹، ص. ۲۳). این رویکرد هوشمندانه احتمالاً به دو دلیل اتخاذ شد: نخست، پرهیز از مخالفت فقها با قیمت‌گذاری که آن را خلاف شرع می‌دانستند؛ دوم، حمایت از تجار در شرایط شکننده آغاز حکومت (السیدالصاوی، ۱۹۸۸، ص. ۱۵۶) که پایه‌های اقتصادی حکومت جدید را استحکام بخشید.

دوره ثبات نسبی در فضای حکمرانی العزیز بالله (حک. ۳۶۵-۳۸۶)

دوره نسبتاً طولانی خلافت العزیز بالله، با وجود رخداد بلایای طبیعی و قحطی‌های گسترده در مناطق شرقی جهان اسلام، نمونه‌ای بارز از تاب‌آوری اقتصادی مصر فاطمی در آن برهه است. گزارش‌های ابن‌اثیر (۱۳۷۱، ج. ۲۱، ص. ۱۵۷، ۱۶۹، ۱۷۴) از فجایعی چون قحطی بزرگ عراق و شام در سال ۳۷۳ (افزایش قیمت یک کیسه گندم تا ۴۸۰۰ درهم)، سیل، زلزله و گرانی‌های متوالی در بغداد در دهه‌های ۷۰ و ۸۰ قرن چهارم حکایت دارد. این بحران‌ها موجی از مهاجرت به مصر را ایجاد کرد. در مقابل، در خود مصر، حتی با وجود کاهش دوره‌ای آب نیل در سال‌های ۳۷۰، ۳۷۱، ۳۷۹ و ۳۸۶ و شیوع بیماری‌هایی چون وبا در سال ۳۶۸ (مقریزی، ۱۴۱۸، ج. ۱، ص. ۴۰۸، ۴۱۰-۴۱۵)، افزایش چشمگیر و طولانی‌مدت قیمت‌ها گزارش نشده‌است. در همین سال، العزیز محموله‌ای عظیم از گندم، جو و آرد به همراه هدایای نفیس برای شرفای مکه ارسال کرد (همان، ج. ۱، ص. ۴۱۵). این اقدام نشان می‌دهد که اولاً، کمبود ساختاری غلات در مصر وجود نداشته و ثانیاً، حکومت از ذخایر و ظرفیت مازاد برخوردار بوده‌است.

دوران پرتلاطم بحران‌های غذایی در عصر الحاکم بامرالله (حک. ۳۸۶-۴۱۱)

دوران خلافت الحاکم بامرالله نقطه عطفی در تاریخ اقتصادی فاطمیان است زیرا به‌رغم اقدامات بی‌سابقه حکومت، برای نخستین‌بار شاهد تداوم و تشدید بحران‌های غذایی هستیم. بحران با کاهش آب نیل در سال ۳۸۶ و ایجاد ناامنی در راه‌ها آغاز شد (مقریزی، ۱۴۲۹، ص.

[Downloaded from journal.isihistory.ir on 2026-11-11]

[DOI: 10.61882/islamhistory.1.58.1]

۲۳). الحاکم، برخلاف پیشینیان، سیاست خارجی خود را نیز با امنیت غذایی گره زد. در صلح‌نامه سال ۳۹۱ با امپراتوری بیزانس، یکی از شروط مهم، تأمین حبوبات مورد نیاز مصر توسط بیزانس بود (دفتری، ۱۳۷۵، ص. ۲۱۹). طی این سال‌ها بحران، چند وجهی شد؛ از جمله چالش زیست محیطی (توقف جریان نیل و شکسته‌شدن آبراه قاهره در۳۹۵)؛ پولی (کاهش ارزش درهم نقره و ایجاد تورم عمومی)؛ امنیتی (شورش ابی‌رکوه و غارت مناطق کلیدی تولید غله مانند فیوم) و منطقه‌ای (همزمانی با قحطی شدید در افریقیه) (مقریزی، ۱۴۱۶، ج. ۲، ص. ۶۱، ۶۳؛ ابن‌اثیر، ۱۳۷۱، ج. ۲۱، ص. ۲۹۶). الحاکم برای مقابله با این بحران‌ها دو اقدام تاریخی انجام داد: اولاً: قیمت‌گذاری رسمی که پیشتر سابقه نداشت (السیدالصاوی، ۱۹۸۸، ص. ۱۵۶)، نشان از گذار از یک اقتصاد نظارت‌شده به سمت اقتصاد دستوری در بخش راهبردی غذا بود. ثانیاً: مدیریت یکپارچه زنجیره تأمین، الگویی پیشرفته از مهار بحران را نشان می‌دهد که در قالب شفاف‌سازی و انحصارشکنی (جمع‌آوری کلیه غلات سواحل نیل و منع فروش به دلالان)، مهار هزینه‌های تولید (قیمت‌گذاری نهاده‌های گندم، جو، هیزم) و حذف واسطه‌ها (فروش مستقیم غلات دولتی فقط به آسیابانان) (مقریزی، ۱۴۲۹، ص. ۲۴) محقق شده‌است. این مدل، بعدها با تأسیس دیوان «المتجر» نهادینه شد و نشان داد فاطمیان در بخش غذا به نظارت کامل از مزرعه تا نانوایی باور داشتند، در حالی‌که در سایر بخش‌ها به آزادی بازار پایبند بودند (Boat Shoshan, ۱۹۸۱, ۱۸۱-۱۸۵).

در سال ۳۹۸، کاهش شدید آب نیل باعث قطع حمل و نقل آبی از بنادر مهمی چون تنیس شد (انطاکی، ۱۹۹۰، ص. ۲۷۷). این امر شریان حیاتی انتقال غله از مناطق تولید (صعید) به مراکز مصرف (فسطاط و قاهره) را قطع کرد (سید، ۱۴۰۰، ص. ۴۴۷). قیمت مجدداً به ۳ رطل، یک درهم رسید و قحطی و وبا گسترش یافت (ابن‌اثیر، ۱۳۷۱، ج. ۲۱، ص. ۳۱۸). الحاکم در این مرحله، به جای اقدامات اداری صرف، از ترفندهای اجتماعی نیز بهره برد، از جمله تهدید و نمایش قدرت (سوگند عمومی به مصادره اموال و اعدام محتکران) و اجبار به شفافیت (وادار کردن مردم به بیرون آوردن ذخایر غله به خیابان‌ها)؛ لذا این کار هم ذخایر را آزاد کرد و هم احساس کمیابی کاذب را از بین برد (مقریزی، ۱۴۲۹، ص. ۲۵)؛ همچنین اجبار به فروش نسیه (به‌صورت قسطی با سود محدود)، دسترسی فقرا به غذا را در اوج بحران ممکن ساخت و بعدها نیز تکرار شد (غلامی‌دهقی، ۱۳۸۹، ص. ۸۸). به‌طور کلی، دوره الحاکم نشان داد که کاهش آب نیل به‌تنهایی عامل بحران تلقی نمی‌شود، بلکه یک تقویت‌کننده برای ضعف‌های موجود است.

تشدید بحران در دوره الظاهر لإعزاز دین الله (حک. ۴۱۱-۴۲۷)

دوره خلافت الظاهر لإعزاز دین الله دارای مجموعه‌ای از وقایع خاص در تاریخ اقتصادی عصر اول فاطمیان است؛ دوره‌ای که در آن، سیستم تاب‌آور دوره العزیز درهم شکست و مصر وارد یک چرخه معیوب قحطی، گرانی و بی‌ثباتی شد (Bianquis, ۱۹۸۰, p. ٦٧). تحلیل این بحران، نمادی از شکنندگی نظام غذایی در مواجهه با ترکیب بحران‌های محیطی و ناکارآمدی نهادی است. بحران با یک شوک محیطی شدید آغاز شد. در ربیع‌الاول سال ۴۱۵، آب نیل به حدی کاهش یافت که تا آن زمان «بی‌سابقه» بود (مقریزی، ۱۴۱۶، ج. ۲، ص. ۱۴۲)، از این‌رو خشکسالی، پایه‌های تولید کشاورزی را لرزاند. حکومت الظاهر نیز در مدیریت بحران مرتکب چند اشتباه راهبردی شد: ۱. در اوج بحران، به جای افزایش عرضه، با توقیف کشتی‌های حمل گندم در بندر مقس و هدایت آنها به انبارهای اختصاصی دربار، عرضه در بازار عمومی را کاهش داد (مسبحی، ۱۴۳۶، ج. ۴۰، ص. ۳۹). ۲. محتَسِب (دواس) با مهر و موم کردن ۱۵۰ انبار غله خصوصی، به‌طور نامعقولی ذخایر موجود را از دسترس بازار خارج کرد و از سوی خلیفه به «قاتل گرسنگان» ملقّب شد (مقریزی، ۱۴۱۶، ج. ۲، ص. ۱۶۵). این اقدام، نشانه‌ای از بی‌برنامگی و واکنش هیجانی متولیان بود. ۳. اقدام خلیفه در وادار کردن اطرافیان به باز کردن انبارهای شخصی خود (مقریزی، ۱۴۱۶، ج. ۲، ص. ۱۳۵)، اگرچه در کوتاه‌مدت مفید بود اما بی‌اعتمادی عمومی نسبت به حکومت و ثروتمندان را افزایش داد و وحشت از کمبود را تشدید

[Downloaded from journal.isihistory.ir on 2026-11-11]

[DOI: 10.61882/islamhistory.1.58.1]

کرد. در این فضای هراس، انضباط معمول بازار از کار افتاد؛ لذا چند چالش مهم از قبیل احتکار و سفته‌بازی، تورم افسارگسیخته و نابرابری کیفیت و قیمت ایجاد شد (السیدالصاوی، ۱۹۹۸، ص. ۳۹).

جدول ۲ سال‌هایی را که منابع تاریخی از وقوع قحطی یا گرانی خبر می‌دهند، در کنار میزان افزایش آب نیل در همان سال‌ها نشان می‌دهد. این جدول برای تحلیل همبستگی بین نوسانات نیل و بحران‌های غذایی تهیه شده‌است.

جدول ۲. مقادیر آب نیل در سال‌های قحطی و گرانی[۱]

سال	ذراع کل	اسبع	خلیفه
۳۵۸	۱۷.۳۷۵	۹	المعز
۳۵۹	۱۷.۷۹۲	۱۹	المعز
۳۶۰	۱۷.۸۷۵	۲۱	المعز
۳۸۳	۱۷.۸۷۵	۲۱	العزیز
۳۸۷	۱۶.۲۹۲	۷	الحاکم
۳۹۵	۱۶.۱۲۵	۳	الحاکم
۳۹۶	۱۶.۶۶۷	۱۶	الحاکم
۴۰۰	۱۶.۹۵۸	۲۳	الحاکم
۴۰۳	۱۷.۵۰۰	۱۲	الحاکم
۴۰۶	۱۶.۰۸۳	۲	الحاکم
۴۱۰	۱۹.۳۳۳	۸	الحاکم
۴۱۵	۱۶.۰۰۰	۰	الظاهر
۴۴۰	۱۷.۷۰۸	۱۷	المستنصر
۴۴۵	۱۷.۰۰۰	۰	المستنصر
۴۴۶	۱۷.۱۶۷	۴	المستنصر
۴۴۷	۱۶.۱۶۷	۴	المستنصر
۴۴۸	۱۷.۵۴۲	۱۳	المستنصر
۴۵۳	۱۶.۷۵۰	۱۸	المستنصر
۴۵۷	۱۶.۴۱۷	۱۰	المستنصر
۴۵۸	۱۶.۷۰۸	۱۷	المستنصر
۴۵۹	۱۶.۷۰۸	۱۷	المستنصر
۴۶۰	۱۵.۲۵۰	۶	المستنصر
۴۶۱	۱۷.۷۵۰	۱۸	المستنصر
۴۶۲	۱۶.۰۰۰	۰	المستنصر
۴۶۳	۱۷.۱۲۵	۳	المستنصر

بحران غذایی و فروپاشی تاب‌آوری در عصر المستنصر بالله (حک. ۴۲۷-۴۸۷)

دوره خلافت المستنصر به یکی از شدیدترین بحران‌های غذایی تاریخ مصر، موسوم به «شدت مستنصریه» انجامید. تحلیل این دوره نیازمند درکی دوگانه است: نخست، قرارگیری مصر در بستر یک بحران منطقه‌ای هم‌زمان در جهان اسلام، و دوم، فرسایش تدریجی عوامل تاب‌آوری داخلی که پیش‌تر در دوره العزیز از مصر در برابر شوک‌ها محافظت کرده بود.

[۱]. منبع: ابن‌تغری بردی، ۱۳۹۲، ج. ۴، ص. ۲۸، ۵۷، ۶۲، ۱۶۶، ۱۹۹، ۲۱۳، ۲۱۵، ۲۲۴، ۲۳۵، ۲۴۰، ۲۴۶، ۲۶۲، ج. ۵، ص. ۴۷، ۵۶-۵۷، ۵۹-۶۰، ۷۰، ۷۷، ۷۹-۸۰، ۸۳-۸۴، ۸۶، ۸۹.

[Downloaded from journal.isihistory.ir on 2026-11-11]

[DOI: 10.61882/islamhistory.1.58.1]

۱. بحران منطقه‌ای جهان اسلام: پیش از تشدید بحران در بازه زمانی ۴۴۰ الی ۴۵۰ در مصر، منابع از وقوع مکرر قحطی، بیماری و بلایای طبیعی در سراسر جهان اسلام خبر می‌دهند. این گزارش‌ها حاکی از یک دوره فشار زیست محیطی و اجتماعی گسترده است. در سال ۴۲۳، گرانی شدید در بلاد پدید آمد و به دنبال آن وبایی بزرگ از عراق و شام تا خراسان و هند را درنوردید. تلفات به قدری بود که در اصفهان به فاصله چند روز چهل هزار نفر به خاک سپرده شدند (ابن‌اثیر، ۱۳۷۱، ج. ۲۲، ص. ۱۳۸). همچنین سال ۴۳۹ قحطی عظیمی در بغداد، موصل و جزیره رخ داد که به اکل میته (مرده‌خواری) انجامید و با طاعونی شدید همراه شد. گزارش کشته‌شدگان به ۳۰۰ هزار نفر می‌رسد (ابن‌تغری بردی، ۱۳۹۲، ج. ۵، ص. ۴۴). در همان سال‌ها قحطی در مکه چنان شدید بود که حکومت فاطمی سفر حجاج را ممنوع اعلام کرد (ناصرخسرو، ۱۳۳۵، ص. ۷۳-۷۶). این هم‌زمانی بحران‌ها از دو جهت برای مصر اهمیت داشت: اول، شبکه تجاری درهم‌تنیده جهان اسلام (لومبارد، ۱۳۹۰، ص. ۱۸) مختل شد و امکان واردات غلات از مناطق سنتی را کاهش داد. دوم، موجی از مهاجران گرسنه به سوی مصر، به‌عنوان منطقه‌ای که هنوز نسبتاً پایدار می‌نمود، سرازیر شد و بر فشار تقاضا افزود (مقریزی، ۱۴۱۶، ج. ۲، ص. ۱۵۴).

۲. فروپاشی سپرهای دفاعی اقتصادی مصر: در آستانه دهه ۴۴۰-۴۵۰، مصر در لحظه‌ای آسیب‌پذیر قرار داشت که سازه‌های محافظتی اقتصاد سیاسی آن در حال فروپاشی بود. رابطه تجاری با بیزانس (الشوریجی، ۱۹۹۴، ص. ۳۸۰)، تحت‌تأثیر تحریکات سلجوقیان و خیانت معز بن بادیس زیری در افریقیه قطع شد (ابن‌میسر، ۱۹۸۱، ص. ۱۳-۱۲). این، یک منبع وارداتی مهم را خشکاند. مغرب و افریقیه که خود «انبار غله» فاطمیان محسوب می‌شدند (بکری، ۱۳۹۲، ص. ۷۴؛ ابن‌حوقل، ۱۹۳۸، ج. ۱، ص. ۷۶، ۸۳)، در پی هجوم قبایل بنی‌هلال در سال ۴۴۲ دچار هرج و مرج و تخریب راه‌های تجاری شدند (ابن‌اثیر، ۱۳۷۱، ج. ۲۲، ص. ۲۷۱؛ مقریزی، ۱۴۱۶، ج. ۲، ص. ۲۱۸). این رویداد که لومبارد (۱۳۹۰، ص. ۲۸۸) آن را عاملی برای تضعیف کل اقتصاد اسلامی می‌داند، مصر را از پشتوانه غذایی حیاتی خود محروم کرد.

قلب نظام مدیریت بحران غذایی فاطمیان، دیوان متجر و انبارهای غله سلطانی (الاهراء الخلیفه) بود. این انبارها که در مهدیه مغرب به ۹۰۰ عدد می‌رسید (مقریزی، ۱۳۹۷، ج. ۴، ص. ۱۱۰) عملکرد دوگانه داشتند: تأمین مستمری‌بگیران دولت و تنظیم بازار در زمان کمبود با عرضه ذخایر (همان، ج. ۴، ص. ۲۶۲، ۴۹۳-۴۹۴)؛ لذا با خالی ماندن این انبارها در سال ۴۴۴، حکومت اصلی‌ترین ابزار خود برای آرام کردن بازار را از دست داد.

نکته قابل تأمل در تلاطم قیمت‌های مواد غذایی (مقریزی، ۱۴۲۹، ص. ۲۶) که با کاهش آب نیل و خالی بودن انبارهای سلطانی آغاز شده بود، این است که قیمت گندم سقوط غیرعادی و مرحله‌ای پیدا کرد و به ۱۰ رطل، یک درهم (معادل قیمت ۴۸ سال قبل) رسید (همان، ص. ۲۷). مقریزی این کاهش فاجعه‌بار را نه به بهبود عرضه، بلکه به یک آشفتگی نهادی نسبت می‌دهد که ریشه در مدیریت ضعیف و مداخله نسنجیده وزیر یازوری (به‌عنوان قاضی‌القضات) داشت. نکته تعیین‌کننده، تفسیر نادرست یازوری از این کاهش قیمت به‌عنوان «لطف الهی» و سپس تصمیم فاجعه‌بار او بود. وی با استناد به این واقعه، استدلال کرد که نگهداری غلات در انبارهای دولتی پرخطر و کم‌سود است و پیشنهاد کرد سرمایه دیوان متجر به تجارت کالاهای غیرضروری اما پرسود مانند چوب و صابون اختصاص داده شود (مقریزی، ۱۳۹۷، ج. ۲، ص. ۴۹۴). این تصمیم، نقش بیمه‌ای و تنظیم‌گری دولت در بازار غذا را نادیده گرفت و مصر را برای مواجهه با خشکسالی‌های بعدی کاملاً بی‌پناه گذاشت. منابع تاریخی، یازوری را فردی مناسب این مقام حساس نمی‌دانستند. ابن‌اثیر (۱۳۷۱، ج. ۲۲، ص. ۲۷۱) تصریح می‌کند: «یازوری اهل وزارت نبود و مرد کشت و کار و زراعت بود». این توصیفات نشان می‌دهد یازوری فاقد بینش کلان اقتصادی و درک اهمیت نهادهای تنظیم‌گر پیچیده مانند دیوان المتجر بود.

سقوط مصر به ورطه «شدت مستنصریه» را نمی‌توان تنها به خشکسالی نسبت داد. این فاجعه محصول زنجیره‌ای از شکست‌ها از جمله شکست در حکمرانی پیش‌بینانه (تخلیه انبارهای راهبردی)، شکست در دیپلماسی اقتصادی (عدم تضمین واردات)، شکست در مدیریت

[Downloaded from journal.isihistory.ir on 2026-11-11]

[DOI: 10.61882/islamhistory.1.58.1]

اعتمادبخش خصوصی (سیاست‌های قهری مصادره)، تشدید با عوامل خارجی (بحران جهانی غذا، مرگ متحدان) و در نهایت، فروپاشی کامل نهادهای بازار در اثر تداوم بحران بود. نمودار ۲ توزیع سال‌های بحرانی را در طول دوره فاطمیان نشان می‌دهد. همانطور که ملاحظه می‌شود، بیشترین تمرکز بحران‌ها در دوره‌های الحاکم، الظاهر و المستنصر رخ داده است.

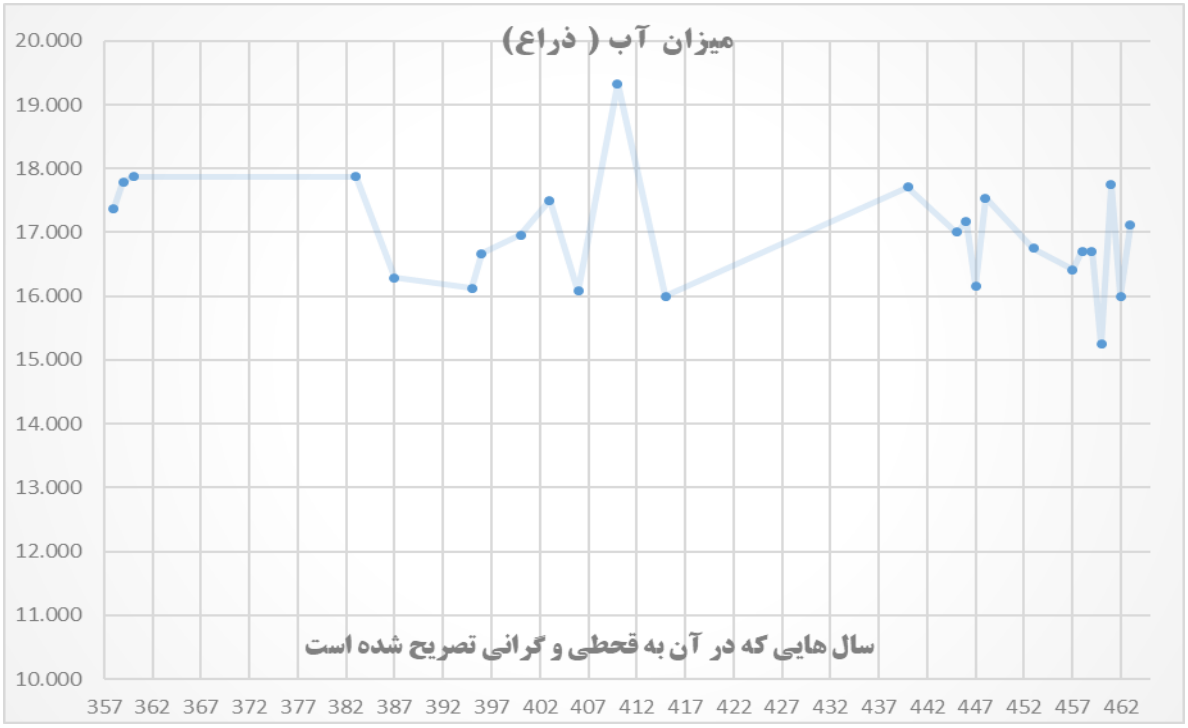

شکل ۲. سال‌هایی که در آن به قحطی و گرانی تصریح شده (منبع: بر اساس داده‌های جدول ۲ و گزارش‌های تاریخی)

تحلیل داده‌های کمی سطح آب نیل و پیوند آن با بحران‌های غذایی (۳۵۸-۴۸۷)

برای ارزیابی دقیق‌تر نقش نوسانات نیل در ناامنی غذایی دوره فاطمی، داده‌های تاریخی مربوط به مقدار افزایش سالانه آب نیل در یک بازه زمانی بلندمدت (۱۳۰سال از ۳۵۸ تا ۴۸۷) گردآوری و تحلیل شده‌اند. این مقیاس‌بندی مبتنی‌بر مقیاس نیل (میقاه النیل) است که در میانه رود قرار داشت و افزایش آب را با دقت ذراع اندازه‌گیری می‌کرد.

۱. سال‌های با خطر شدید خشکسالی (کمتر از ۱۲ ذراع): از بین ۱۳۰ سال مورد بررسی، تنها یک سال (۴۸۳) در اواخر دوره المستنصر در این رده قرار می‌گیرد. با این حال، منابع تاریخی وقوع قحطی گسترده در این سال را گزارش نمی‌کنند. این نکته حائز اهمیت است زیرا نشان می‌دهد در این مقطع خاص، تمهیدات مدیریتی یا شرایط خاص (مانند ذخایر کافی، واردات یا کاهش جمعیت پس از بحران مستنصریه) از تبدیل یک خشکسالی شدید به فاجعه غذایی جلوگیری کرده است.

۲. سال‌های با آب ناکافی (۱۴ تا ۱۶ ذراع): ۱۵ سال در این محدوده بحرانی قرار دارند که عمدتاً در دوره‌های المستنصر، العزیز، الحاکم و الظاهر پراکنده‌اند. نکته جالب توجه، همبستگی بالای این سال‌ها با گزارش‌های قحطی یا گرانی است. برای مثال، سال‌های ۳۷۰، ۳۷۱، ۳۹۷، ۳۹۸ و ۴۱۴ همه با کمبود آب و اخبار گرانی همراه‌اند. این یافته از یک سو، حساسیت سیستم کشاورزی مصر را به کاهش حتی جزیی آب نیل (زیر ۱۶ذراع) تأیید می‌کند. از سوی دیگر، نشان می‌دهد که حکومت در بسیاری از این مقاطع نتوانسته با سیاست‌های جبرانی (مانند استفاده از ذخایر، واردات یا توزیع عادلانه) چالش را حل کند.

[Downloaded from journal.isihistory.ir on 2026-11-11]

[DOI: 10.61882/islamhistory.1.58.1]

۳. سال‌های با خطر سیل (بیشتر از ۱۸ ذراع): تنها سه سال (۴۱۰ در دوره الحاکم، و ۴۳۵ و ۴۷۴ در دوره المستنصر) در این محدوده خطرناک قرار دارند. گزارش‌ها از قحطی در سال ۴۱۰ حکایت دارد (مقریزی، ۱۴۱۶، ج. ۲، ص. ۱۱۵) اما برای دو سال دیگر گزارش قحطی عمده‌ای ثبت نشده‌است. این احتمال قوت می‌گیرد که سیستم‌های مهار سیل فاطمیان -شامل شبکه‌ای از کانال‌ها، آب‌گیرها و سدها- در این دوره‌ها کارآمدی داشته‌اند. پروژه‌های عمرانی بزرگی مانند خلیج امیرالمؤمنین، کانال‌های ارتباطی با دریای سرخ و کانال‌سازی‌های دوره افضل بن بدر الجمالی، نمونه‌هایی از این تلاش‌ها برای مهار فیضان و ذخیره آب برای فصل خشک بوده‌اند (وردی، ۱۳۹۶، ص. ۱۴۵-۱۴۶؛ ادریس، ۱۹۸۶، ص. ۱۱۸).

۴. تناقض‌های کلیدی و نقش عوامل غیرطبیعی: تحلیل داده‌ها دو تناقض عمده را برجسته می‌سازد که فرضیه جبر محیطی صرف را به چالش می‌کشد: اولاً: فهرست سال‌های وقوع قحطی و گرانی شدید شامل مقاطعی چون ۳۵۸-۳۶۰، ۳۸۷، ۳۹۵-۳۹۸، ۴۱۴-۴۱۵، ۴۴۸-۴۴۴ و ۴۵۷-۴۶۳ نشان می‌دهد که بسیاری از این بحران‌ها در سال‌هایی رخ داده‌اند که داده‌های سطح آب نیل را در حد استاندارد (۱۶-۱۸ ذراع) ثبت کرده‌اند. این مشاهدات مستقیماً با دیدگاهی که قحطی را منحصراً پیامد خشکسالی می‌داند، در تعارض است. ثانیاً: عدم قحطی در سال‌های با آب بسیار کم: همان‌گونه که اشاره شد، سال ۴۸۳ (با آب کمتر از ۱۲ ذراع) و سال ۴۸۱ (با ۱۲ ذراع و ۴ اصبع) بدون گزارش قحطی جدی سپری شدند. این مهم، توانایی حکومت در مهار بحران‌های طبیعی را هنگام وجود اراده و ظرفیت لازم اثبات می‌کند. برای تبیین تناقض نخست (قحطی در سال‌های به ظاهر معمولی)، باید به عوامل تشدیدکننده غیرمستقیم با نیل و عوامل کاملاً انسانی توجه کرد. گاه تأخیر در طغیان نیل- حتی اگر در نهایت به حد مطلوب برسد- با ایجاد ترس از قحطی در میان کشاورزان و تجار، به احتکار غله و اختلال در بازار می‌انجامید.

۵. مقایسه عملکرد خلفای فاطمی اول در مدیریت بحران‌های غذایی

تغییرات قیمت از آغاز حکومت فاطمیان تا سال۴۶۳ نشان دهنده این امر است که دوره جوهر صقلی/المعز نمایانگر شوک اقتصادیِ همراه با انتقال قدرت و اوج آسیب‌پذیری حاکمیت است. در دوره نسبتاً طولانی العزیز بالله، با وجود بحران‌های منطقه‌ای، قیمت در مصر ثبات نسبی داشت. فقدان گزارش گرانی در دوره المعز پس از سال ۳۶۱ نیز حکایت از تثبیت سریع ساختارهای اقتصادی دارد که این ثبات را می‌توان بازتابی از اقتدار سیاسی، کارآمدی دیوانی و مدیریت فعال اقتصاد کلان در این دوره‌ها دانست. نوسانات دوره الحاکم بامرالله عمدتاً هم‌زمان با کاهش آب نیل رخ می‌داد لکن پاسخ الحاکم به این بحران‌ها، مداخله مستقیم و قاطع در بازار (قیمت‌گذاری، مجازات محتکران، مهار فیزیکی غلات) بود. دوره الظاهر لاعزاز دین‌الله، نشان دهنده شدیدترین نوسانات و بازتاب واقعی آشفتگی عمیق اقتصادی-اجتماعی سال‌های۴۱۴-۴۱۵ است. گزارشی که مقریزی (۱۳۹۷، ج. ۲، ص. ۱۲۱-۱۲۲) از این دوره ارائه می‌دهد، تصویری هولناک از قحطی، گرانی سراسری، نابودی دام‌ها، شیوع بیماری، قطع حج، غارت، شورش گرسنگان و فروپاشی امنیت است.

تفاوت در نتایج بحران‌های غذایی، نیازمند تحلیلی فراتر از صرف قحطی با نوسانات نیل است. نظریه «اقتصاد اخلاقی»[1] ارائه‌شده توسط ای.پی. تامپسون چارچوب مناسبی ارائه می‌دهد. بر این اساس، شورش‌های گرسنگی فقط در واکنش به کمبود فیزیکی غذا نیست بلکه در پاسخ به نقض قرارداد اجتماعی نانوشته و احساس بی‌عدالتی عمیق رخ می‌دهند. زمانی که مردم باور کنند کمبود و گرانی، محصول سوءمدیریت، فساد، احتکار عمدی یا بی‌کفایتی است و نه صرفاً محصول یک بلای طبیعی، تاب‌آوری خود را از دست داده و به شورش روی می‌آورند (نک. کرونین، ۱۳۹۹، ج. ۶۲، ص. ۴۹). این چارچوب، تفاوت واکنش مردم در دوره‌های الحاکم و الظاهر را به‌خوبی توضیح می‌دهد.

[1]. Moral Economy.

[Downloaded from journal.isihistory.ir on 2026-11-11]

[DOI: 10.61882/islamhistory.1.58.1]

اگرچه هر دو دوره با خشکسالی و گرانی مواجه بودند اما در دوره الحاکم، مردم شاهد اقدامات قاطع و آشکار حکومت برای مهار بحران (مصادره و توزیع غلات، مجازات مفسدان) بودند. در مقابل، در دوره الظاهر، ضعف شخصیتی خلیفه، اشتغال به خوشگذرانی و تجمل‌گرایی، و تفویض اختیارات به گروهی از درباریان و نظامیان رقابت‌جو، تصویر حکومتی بی‌کفایت، غرق در فساد و بی‌اعتنا به رعیت را ایجاد کرده بود (السیدالصاوی، ۱۹۹۸، ص. ۴۱)؛ از این‌رو، گرانی‌ها نتیجه مستقیم بی‌تدبیری و فساد حاکمان تلقی شده‌است (مقریزی، ۱۳۹۷، ج. ۲، ص. ۱۲۲).

نقش سایر بلایای طبیعی در تشدید ناامنی غذایی

علاوه‌بر مباحث مذکور، سایر بلایای طبیعی نیز می‌توانستند به‌عنوان عوامل تشدیدکننده یا محرک‌های ثانویه عمل کنند:

۱. آفات کشاورزی: حمله ملخ در سال ۳۸۳ در دوره العزیز که به محصولات کشاورزی خسارت وارد کرد و موجب افزایش قیمت‌ها شد، نمونه بارزی از این نوع بلایاست (ابن‌تغری بردی، ۱۳۹۲، ج. ۴، ص. ۱۶۴).

۲. بیماری‌های همه‌گیر: این بلایا اغلب پیامد ثانویه قحطی بودند. ضعف بدنی ناشی از سوءتغذیه، جمعیت را در برابر امراض آسیب‌پذیر می‌کرد (مقریزی، ۱۴۲۹، ص. ۲۳). شیوع بیماری‌های ناشناخته، مانند «خونریزی شدید بینی» در سال ۴۱۷ (همو، ۱۳۹۷، ج. ۴، ص. ۱۲۲)، احتمالاً با قحطی آن زمان مرتبط بوده‌است. گاهی نیز این بیماری‌ها، مانند طاعون بزرگ ۴۷۸، ماهیتی فرامنطقه‌ای و جهانی داشتند و از طریق شبکه‌های تجاری گسترش می‌یافتند (ابن‌تغری بردی، ۱۳۹۲، ج. ۵، ص. ۱۲۰؛ والترز دالس، ۱۳۹۵، ص. ۵۲).

۳. زلزله: اگرچه مصر از نظر لرزه‌خیزی نسبتاً آرام بود (با دو گزارش محدود در سال‌های۳۸۷ و ۴۲۵)؛ اما مناطق حساسی مانند شام و فلسطین که در تأمین امنیت غذایی مصر نقش داشتند، در سال‌های نزدیک به «شدت مستنصریه» با زلزله‌های مخرب روبه‌رو شدند. این حوادث می‌توانستند با تخریب زیرساخت‌های کشاورزی و اختلال در مسیرهای تجاری، به بحران غذایی در مصر دامن بزنند.

بررسی تعامل سه‌گانه طبیعت، نهادها و بازار

بررسی داده‌های سطح آب نیل و تغییرات قیمت مواد غذایی در کنار گزارش‌های کیفی حکمرانی، الگوی پیچیده‌ای را آشکار می‌سازد که در آن نوسانات نیل به‌عنوان یک متغیر مداخله‌گر عمل می‌کند اما نتایج نهایی (ثبات یا بحران غذایی) توسط متغیرهای واسط نهادی و سیاسی تعیین می‌شود. یافته‌های کلیدی این تحلیل به شرح ذیل است:

۱. عدم قطعیت رابطه خطی خشکسالی-قحطی: داده‌ها یک همبستگی شرطی[۱]را نشان می‌دهند. در موارد متعددی مانند خشکسالی‌های دوره العزیز (۳۷۰، ۳۷۹)، کاهش سطح نیل منجر به بحران غذایی گسترده نشد. در مقابل، در دوره‌های الحاکم و الظاهر، خشکسالی‌های با شدت مشابه (و حتی کمتر) با افزایش گسترده قیمت مواد غذایی همراه بود. این امر به وضوح نقش تعیین‌کننده کیفیت حکمرانی و ظرفیت نهادی را در تعدیل چالش‌های طبیعی ثابت می‌کند.

۲. تأثیر قاطع «سیاست حکومت در بازار غذا»: تحلیل اقدامات حکومتی در دوره‌های مختلف نشان می‌دهد که فرایند مداخله از خود مداخله مهم‌تر بود. مداخله موفق (مانند دوره جوهر صقلی) مبتنی‌بر پشتیبانی و زنجیره تأمین (مثل انحصار در ساحل بولاق) و حذف دلالان بود. مداخله ناموفق (مانند برخی اقدامات دوره الحاکم) غالباً متکی به قیمت‌گذاری دستوری صرف بود که بدون تضمین عرضه، تنها به

[۱]. Conditional Correlation.

[Downloaded from journal.isihistory.ir on 2026-11-11]

[DOI: 10.61882/islamhistory.1.58.1]

بازار سیاه دامن می‌زد. حکومت العزیز با ایجاد ذخایر راهبردی (انبارهای سلطانی) و استفاده از شبکه تجاری امپراتوری (واردات از شام) به‌طور غیرمستقیم بازار را تثبیت کرد.

۳. نقش مخرب بی‌ثباتی سیاسی و شورش‌ها: داده‌ها حاکی از آن است که ناامنی و اختلال در راه‌ها، اثر خشکسالی را به‌طور تصاعدی تشدید می‌کرد. برای نمونه، در دوره‌های شورش (مانند شورش ابی رکوه در ۳۹۶ یا محاصره‌های دوره مستنصر) حتی با عدم وقوع خشکسالی شدید، قیمت غلات به‌سبب قطع ارتباط مناطق تولیدی (مثل فیوم) با مراکز مصرف (قاهره و فسطاط) اوج می‌گرفت. این امر نشان می‌دهد که تاب‌آوری سیستم غذایی بیش از آنکه به ذخایر آب وابسته باشد، به امنیت شبکه حمل‌ونقل وابسته بود.

۴. نقش ویرانگر انحلال دیوان متجر و فاجعه مستنصریه: یافته‌ها از یک بازه مهم تاریخی در سال ۴۴۴ پرده برمی‌دارد. تصمیم وزیر یازوری برای متوقف‌کردن ذخیره‌سازی غلات در انبارهای دولتی و جایگزینی آن با تجارت کالاهای غیرضروری، سیستم ایمنی نهادی حکومت در برابر چالش‌های غذایی را از کار انداخت. هنگامی که خشکسالی‌های بعدی (از سال ۴۴۴ به بعد) رخ داد، حکومت فاقد ذخیره مناسب و راهبردی برای مداخله مؤثر بود. این امر به وضوح نشان می‌دهد که بحران مستنصریه فقط یک «فاجعه طبیعی» نبود بلکه نتیجه مستقیم شکست نوع رویکردهای متولیان بود.

۵. اقتصاد سیاسی جمعیت کلان‌شهرها: تمرکز جمعیت در قاهره و فسطاط، این شهرها را به کانون‌های آسیب‌پذیر تبدیل کرده بود. ارزانی نسبی در این شهرها در دوره‌های عادی (طبق گزارش مقدسی و مقریزی) یک سیاست آگاهانه یارانه‌ای برای حفظ ثبات سیاسی پایتخت‌ها بود. اما همین تمرکز، هنگام بحران، تقاضای متمرکز و غیرقابل انعطافی ایجاد می‌کرد که مدیریت آن را دشوار می‌ساخت. بحران‌های غذایی عمدتاً در قالب شورش‌های گرسنگی در پایتخت خود را نشان می‌داد.

نتیجه

واکاوی رابطه بین نوسانات نیل و امنیت غذایی در عصر فاطمیان، به نتیجه‌ای فراتر از تبیین‌های محیط‌محور صرف می‌رسد. رود نیل به‌عنوان بستر غیرقابل تغییر زیست‌بوم اقتصادی مصر، چارچوبی از آسیب‌پذیری ساختاری را تعریف می‌کرد؛ اما تاریخ بحران‌های غذایی آن دوره، بیش از هر چیز، تاریخ کیفیت حکمرانی، انعطاف نهادها و عقلانیت اقتصادی حاکمان است. نتیجه بنیادین آن است که اگرچه خشکسالی و نقصان نیل، علت لازم بحران غذایی بود اما علت تامه تلقی نمی‌شود. تبدیل یک چالش طبیعی به یک فاجعه اجتماعی-اقتصادی ممتد، نیازمند همراهی شکست در سایر عرصه‌هاست. دوره‌های ثبات (به‌ویژه در عصر العزیز) نشان داد که یک حکومت مقتدر با درک صحیح از اقتصاد سیاسی غذا، می‌تواند از طریق تنوع‌بخشی به منابع تأمین (شبکه امپراتوری)، ایجاد ذخایر راهبردی، و سرمایه‌گذاری در زیرساخت‌های نظارتی و توزیعی، تاب‌آوری نظام غذایی را به‌گونه‌ای افزایش دهد که نوسانات طبیعی نتواند آن را از پای درآورد. در مقابل، دوره‌های بحران (به‌ویژه شدت مستنصر) نشان داد که تضعیف عمدی یا تصادفی نهادهای تنظیم‌گر بازار غذا، مانند انحلال کارکرد دیوان متجر، حتی در غیاب خشکسالی‌های استثنایی، می‌تواند سیستم را در آستانه فروپاشی قرار دهد. این مطالعه از منظر تاریخ‌نگاری، دیدگاه مقریزی را که بر عوامل انسانی تأکید داشت، تقویت می‌کند اما آن را با تحلیل نظام‌مند داده‌های کمی که وابستگی پایه به نیل را نشان می‌دهد، تکمیل می‌کند. از منظر مطالعات تاریخی و معاصر باید گفت که امنیت غذایی در جوامع وابسته به منابع طبیعی، هرگز تنها یک مسئله فنی-کشاورزی نیست بلکه عمدتاً یک مسئله سیاسی-مدیریتی است.

[Downloaded from journal.isihistory.ir on 2026-11-11]

[DOI: 10.61882/islamhistory.1.58.1]

تعارض منافع

در انجام مطالعه حاضر، هیچ‌گونه تضاد منافعی وجود ندارد.

مشارکت نویسندگان

در نگارش این مقاله تمامی نویسندگان نقش یکسانی ایفا کردند.

موازین اخلاقی

در انجام این پژوهش تمامی موازین و اصول اخلاقی رعایت شده‌است.

شفافیت داده‌ها

داده‌ها و مآخذ پژوهش حاضر در صورت درخواست از نویسنده مسئول و ضمن رعایت اصول کپی رایت ارسال خواهد شد.

حامی مالی

این پژوهش حامی مالی نداشته است.

فهرست منابع

ابن جبیر، محمدبن احمد (۱۳۷۰ش). *سفرنامه*. ترجمه پرویز اتابکی. مشهد: آستان قدس رضوی.

ابن طویر، عبد السلام بن حسن (۱۴۳۰). *نزهه المقلتین فی أخبار الدولتین*. بیروت: المعهد الألمانی للابحاث الشرقیه.

ابن مماتی، اسعد بن مهذب و عزیز سوریال عطیه (۱۴۱۱). *قوانین الدواوین*. قاهره: مکتبه مدبولی.

ابن‌اثیر، عزالدین علی (۱۳۷۱ش). *کامل تاریخ بزرگ اسلام و ایران*. ترجمه ابوالقاسم حالت و عباس خلیلی. تهران: مؤسسه مطبوعاتی علمی.

ابن‌تغری بردی، یوسف‌بن‌تغری بردی الاتابکی (۱۳۹۲ق). *النجوم الزاهره فی ملوک مصر والقاهره*. قاهره: الموسسه المصریه العامه.

ابن‌حوقل، محمدبن‌حوقل (۱۹۳۸). *صوره‌الأرض*. بیروت: دار صادر.

ابن‌میسر، محمدبن‌علی (۱۹۸۱). *المنتقی من اخبار مصر لابن‌میسر تاج‌الدین محمدبن‌علی‌بن‌یوسف‌بن‌جلب راغب*. قاهره: المعهد العلمی الفرنسی للآثار الشرقیه.

ادریس، محمد (۱۹۸۶). *تاریخ الحضاره الاسلامیه العصر الفاطمی*. قاهره: بی‌نا.

انطاکی، یحیی بن سعید (۱۹۹۰). *تاریخ الانطاکی المعروف بصله تاریخ اوتیخاء*. طرابلس: جروس برس.

بکری، ابی عبید عبدالله (۱۳۹۲ش). *المسالک و الممالک*. ترجمه حسین قرچانلو. تهران: پژوهشکده تاریخ اسلام.

دفتری، فرهاد (۱۳۷۵ش). *تاریخ و عقاید اسماعیلیه*. ترجمه فریدون بدره‌ای. تهران: سهند.

سید، ایمن‌فؤاد (۱۴۰۰ش). *دولت فاطمیان در مصر، تحلیلی جدید*. ترجمه اسماعیل باغستانی. تهران: نی.

سید، سحر (بی‌تا). «الأزمات الاقتصادیه وأثره علی المجتمع المصری فی العصرالفاطمی». فایل الکترونیک. https://cairo.academia.edu/SaharSayed.

[Downloaded from journal.isihistory.ir on 2026-11-11]

[DOI: 10.61882/islamhistory.1.58.1]

السیدالصاوی، احمد (۱۹۸۸). *مجاعات مصر الفاطمیه اسباب و نتائج*. بیروت: دارالتضامن.

الشوریجی، أمینه أحمد إمام (۱۹۹۴). *رؤیه الرحاله المسلمین للاحوال المالیه و الاقتصادیه لمصر فی العصر الفاطمی*. قاهره: الهیئه المصریه العامه للکتاب.

الصنهاجی، ابی‌عبدالله محمد (۱۳۸۷ش). *تاریخ فاطمیان (ترجمه کتاب اخبار ملوک بنی‌عبید و سیرتهم)*. ترجمه حجت‌الله جودکی. تهران: امیرکبیر.

العیدروس، محمدحسن (۲۰۱۰). *الدوله الإسلامیه الخامسه: الخلافه الفاطمیه، أسره الإمام محمد المکتوم‌بن‌إسماعیل العلویه*. قاهره: دارالکتاب الحدیث.

غلامی‌دهقی (فریدنی)، علی (۱۳۸۹ش). *اقتصاد، جامعه و مدیریت در تاریخ‌نگری مقریزی به ضمیمه متن و ترجمه فارسی کتاب «اغاثه الامه بکشف الغمه»*. قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.

قزوینی، زکریابن محمد (۱۳۷۳ش). *آثار البلاد و اخبار العباد*. ترجمه میرزا جهانگیر قاجار. تهران: امیر کبیر.

قلقشندی، احمدبن‌علی (۱۳۳۲-۱۳۳۸ق/۱۹۱۴-۱۹۲۲). *صبح الأعشی فی صناعه الإنشاء*. قاهره: دار الکتب المصریه.

کرونین، استفانی (۱۳۹۹ش). «نان و عدالت در ایران روزگار قاجار، اقتصاد اخلاقی، بازار آزاد و تهیدستان گرسنه». ترجمه علیرضا علی صوفی و فرشید نوروزی. *پژوهش در تاریخ*. دوره۱۰. شماره۲. ص۱۰۲-۴۷.

لومبارد، موریس (۱۳۹۰ش). *جغرافیای تاریخی جهان اسلام در چهار قرن نخستین*. ترجمه عبدالله ناصری‌طاهری و سمیه‌سادات طباطبایی. تهران: پژوهشکده تاریخ اسلام.

متز، آدام (۱۳۸۸ش). *تمدن اسلامی در قرن چهارم هجری*. ترجمه علیرضا ذکاوتی قراگوزلو. تهران: امیر کبیر.

مسبّحی، الأمیر مختار عزالملک (۱۴۳۶). *الجزء الأربعون من اخبار مصر*. قاهره: دارالکتب و الوثائق القومیه.

مقدسی، ابوعبدالله محمدبن‌احمد (۱۳۶۱ش). *احسن‌التقاسیم فی معرفه الاقالیم*. ترجمه علینقی منزوی. تهران: شرکت مؤلفان و مترجمان ایران.

مقریزی، تقی‌الدین (۱۳۹۷ش). *پندها و عبرت‌ها از بناها و آثار تاریخی مصر*. ترجمه پرویز اتابکی. مشهد: بنیاد پژوهش‌های اسلامی آستان قدس رضوی.

مقریزی، تقی‌الدین (۱۴۲۹). *إغاثه الأمه بکشف الغمه أو تاریخ المجاعات فی مصر*. بیروت: المکتبه العصریه، شرکه ابناءالشریف الانصاری للطبع و النشر و التوزیع.

مقریزی، تقی‌الدین أحمد (۱۴۱۶). *اتعاظ‌الحنفاء بأخبار الأئمه الفاطمیین الخلفاء*. قاهره: المجلس الأعلی للشئون الإسلامیه-لجنه إحیاء التراث الإسلامی.

مقریزی، احمد بن علی (۱۴۱۸). *المواعظ و الإعتبار بذکر الخطط و الآثار المعروف بالخطط المقریزیه*. بیروت: دار الکتب العلمیه.

ناصرخسرو قبادیانی، ابومعین حمیدالدین (۱۳۳۵ش). *سفرنامه*. تهران: سپهر.

والترز دالس، مایکل (۱۳۹۵ش). *طاعون و افول تمدن اسلامی*. ترجمه دکتر قربان بهزادیان‌نژاد. تهران: پژوهشکده تاریخ اسلام.

وردی، حمیدرضا (۱۳۹۶ش). «تشکیلات اقتصادی فاطمیان در مصر». *پژوهشنامه تاریخ*. سال۱۲. شماره۴۶. ص۱۵۲-۱۳۵.

یعقوبی، احمدبن‌اسحاق (۱۳۵۶ش). *البلدان*. ترجمه محمدابراهیم آیتی. تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.

[Downloaded from journal.isihistory.ir on 2026-11-11]

[DOI: 10.61882/islamhistory.1.58.1]

References

al-‘Aydarūs, Muhammad Hasan (۲۰۱۰). *Al-Dawla al-Islāmiyya al-Khāmisa: Al-Khilāfa al-Fātimiyya, Usrat al-Imām Muhammad al-Maktūm b. Ismā‘īl al-‘Alawiyya*. Cairo: Dār al-Kitāb al-Hadīth. [In Arabic]

al-Sanhājī, Abū ‘Abd Allāh Muhammad (۲۰۰۸). *Tārīkh-e Fātimiyān*. Trans. Hojjatollah Judaki. Tehran: Amīr Kabīr. [In Persian]

al-Sayyid al-Sāwī, Ahmad (۱۹۸۸). *Majā‘āt Misr al-Fātimiyya: Asbāb wa Natā’ij*. Beirut: Dār al-Tadāmun. [In Arabic]

al-Shūrjī, Amīna Ahmad Imām (۱۹۹٤). *Ru’yat al-Rahhāla al-Muslimīn lil-Ahwāl al-Māliyya wa al-Iqtisādiyya li-Misr fī al-‘Asr al-Fātimī*. Cairo: al-Hay’a al-Misriyya al-‘Āmma lil-Kitāb. [In Arabic]

Antākī, Yahyā b. Sa‘īd (۱۹۹۰). *Tārīkh al-Antākī al-Ma‘rūf bi-Silat Tārīkh Utīkhā*. Tripoli: Jarrūs Press. [In Arabic]

Bakrī, Abi ‘Ubayd ‘Abd Allāh (۲۰۱۳). *Al-Masālik wa al-Mamālik*. Trans. Hossein Qarchanlu. Tehran: Pazhuheshkadeh-ye Tārīkh-e Islām. [In Persian]

Bianquis, Thierry (۱۹۸۰). "Une crise frumentaire dans l'Egypte fatimide". Journal of the Economic and Social History of the Orient. Vol۲۳. No۱/۲. April. p٦۷-۱۰۱.

Cronin, Stephanie (۲۰۲۰). “Nān va ‘Edālat dar Īrān-e Rūzgār-e Qājār”. Pazhuhesh dar Tārīkh. Trans. Alireza Ali-Sufi and Farshid Nowruzi. ۱۰ (۲۹). p٤۷-۱۰۲. [In Persian]

Daftary, Farhad (۱۹۹٦). *Tārīkh va ‘Aqāyid-e Ismā‘īliyye*. Trans. Fereydoun Badrehi. Tehran: Sahand. [In Persian]

Gholami Dehghi (Fereydani), Ali (۲۰۱۰). *Eghtesād, Jāme‘e va Modiriyat dar Tārīkhnegarī-ye Maghrizī*. Qom: Pazhuheshgāh-e Howzeh va Dāneshgāh. [In Persian]

Ibn al-Athīr, ‘Izz al-Dīn ‘Alī (۱۹۹۲). *Al-Kāmil fī al-Tārīkh*. Trans. Abolghasem Halat and Abbas Khalili. Tehran: Mo’asseseh-ye Matbū‘ātī-ye ‘Elmī. [In Persian]

Ibn al-Tuwayr, ‘Abd al-Salam b. al-Hasan (۲۰۰۹). *Nuzhat al-Muqlatayn fī Akhbār al-Dawlatayn*. Beirut: al-Ma‘had al-Almānī lil-Abhāth al-Sharqiyya. [In Arabic]

Ibn Ḥawqal, Muhammad b. Ḥawqal (۱۹۳۸). *Sūrat al-Ard*. Beirut: Dār Sādir. [In Arabic]

Ibn Jubayr, Muhammad b. Ahmad (۱۹۸۲). *The Travels of Ibn Jubayr*. Trans. Parviz Atabaki. Mashhad: Astan Quds Razavi. [In Persian]

Ibn Mammātī, As‘ad b. Muhadhdhab and ‘Azīz Sūryāl ‘Atiyya (۱۹۹۱). *Qawānīn al-Dawāwīn*. Cairo: Maktabat Madbūlī. [In Arabic]

Ibn Muyassar, Muhammad b. ‘Alī (۱۹۸۱). *Al-Muntaqā min Akhbār Misr li-Ibn Muyassar Tāj al-Dīn Muhammad b. ‘Alī b. Yūsuf b. Jalab Rāghib*. Cairo: al-Ma‘had al-‘Ilmī al-Faransī lil-Āthār al-Sharqiyya. [In Arabic]

Ibn Taghrībirdī, Yūsuf b. Taghrībirdī al-Atābkī (۱۹۷۲). *Al-Nujūm al-Zāhira fī Mulūk Misr wa al-Qāhira*. Cairo: al-Mu’assasa al-Misriyya al-‘Āmma. [In Arabic]

Idrīs, Muhammad (۱۹۸٦). *Tārīkh al-Hadāra al-Islāmiyya: al-‘Asr al-Fātimī*. Cairo: n.p. [In Arabic]

Lombard, Maurice (۲۰۱۱). *Joghrāfiyā-ye Tārīkhī-ye Jahān-e Islām dar Chahār Qarn-e Nokhostīn*. Trans. Abdollah Naseri Taheri and Somayyeh-Sadat Tabatabaei. Tehran: Pazhuheshkadeh-ye Tārīkh-e Islām. [In Persian]

Maqdasī, Abū ‘Abd Allāh Muhammad b. Ahmad (۱۹۸۲). *Ahsan al-Taqāsīm fī Ma‘rifat al-Aqālīm*. Trans. Ali Naghi Monzavi. Tehran: Sherkat-e Mo‘allefān va Motarjemān-e Īrān. [In Persian]

Maqrīzī, Ahmad b. ‘Alī (۱۹۹۷). *Al-Mawā‘iz wa al-I‘tibār bi-Dhikr al-Khitat wa al-Āthār al-Ma‘rūf bi-al-Khitat al-Maqrīziyya*. Beirut: Dār al-Kutub al-‘Ilmiyya. [In Arabic]

Maqrīzī, Taqī al-Dīn (۲۰۰۸). *Ighāthat al-Umma bi-Kashf al-Ghumma aw Tārīkh al-Majā‘āt fī Misr*. Beirut: al-Maktaba al-‘Asriyya, Sharikat Abnā’ al-Sharīf al-Ansārī lil-Tab‘ wa al-Nashr wa al-Tawzī‘. [In Arabic]

Maqrīzī, Taqī al-Dīn (۲۰۱۸). *Pand-hā va ‘Ebrat-hā az Banā-hā va Āthār-e Tārīkhī-ye Misr*. Trans. Parviz Atabaki. Mashhad: Bonyād-e Pazhuhesh-hā-ye Islāmī-ye Āstān-e Qods-e Razavī. [In Persian]

Maqrīzī, Taqī al-Dīn Ahmad (۱۹۹٦). *Itti‘āz al-Hunafā bi-Akhbār al-A’imma al-Fātimiyyīn al-Khulafā*. Cairo: al-Majlis al-A‘lā lil-Shu’ūn al-Islāmiyya – Lajnat Ihyā’ al-Turāth al-Islāmī. [In Arabic]

Metz, Adam (۲۰۰۹). *Tamaddon-e Islāmī dar Qarn-e Chahārom-e Hejrī*. Trans. Alireza Zekavati Gharagozlu. Tehran: Amīr Kabīr. [In Persian]

Musabbihī, al-Amīr Mukhtār ‘Izz al-Mulk (۲۰۱۵). *Al-Juz’ al-Arba‘ūn min Akhbār Misr*. Cairo: Dār al-Kutub wa al-Wathā’iq al-Qawmiyya. [In Arabic]

Nāsir Khusraw Qubādiyānī, Abū Mu‘īn Hamīd al-Dīn (۱۹۵٦). *Safarnāma*. Tehran: Sepehr. [In Persian]

Qalqashandī, Ahmad b. ‘Alī (۱۹۱٤-۱۹۲۲). *Subh al-A‘shā fī Sinā‘at al-Inshā*. Cairo: Dār al-Kutub al-Misriyya. [In Arabic]

Qazwīnī, Zakariyyā b. Muhammad (۱۹۹٤). *Āthār al-Bilād wa Akhbār al-‘Ibād*. Trans. Mirza Jahangir Qajar. Tehran: Amīr Kabīr. [In Persian]

Sayed, Sahar (n.d.). “Al-Azamāt al-Iqtisādiyya wa Atharuhā ‘alā al-Mujtama‘ al-Misrī fī al-‘Asr al-Fātimī”. https://cairo.academia.edu/SaharSayed. [In Arabic]

Sayyid, Ayman Fu’ād (۲۰۲۱). *Dawlat-e Fātimiyān dar Misr*, *Tahlīlī Jadīd*. Trans. Ismail Baghestani. Tehran: Ney. [In Persian]

Shoshan, Boaz (۱۹۸۱). “Fatimid grain policy and the post of the Muhtaseb”. International Journal of Middle East Studies. Volume۱۳. Issue۲. May. p۱۸۱–۱۸۹.

[Downloaded from journal.isihistory.ir on 2026-11-11]

[DOI: 10.61882/islamhistory.1.58.1]

Vardi, Hamidreza (۲۰۱۷). “Tashkīlāt-e Eghtesādī-ye Fātimiyān dar Misr”. Pazhuheshnāme-ye Tārīkh. ۱۲ (٤٦). p۱۳٥-۱٥۲. [In Persian]

Walters Dols, Michael (۲۰۱٦). *Tā‘ūn va Ofūl-e Tamaddon-e Islāmī*. Trans. Dr. Ghorban Behzadiannejad. Tehran: Pazhuheshkadeh-ye Tārīkh-e Islām. [In Persian]

Ya‘qūbī, Ahmad b. Ishāq (۱۹۷۷). *Al-Buldān*. Trans. Mohammad Ebrahim Ayati. Tehran: Bongāh-e Tarjomeh va Nashr-e Ketāb. [In Persian]

[Downloaded from journal.isihistory.ir on 2026-11-11]

[DOI: 10.61882/islamhistory.1.58.1]